

МИЛЛИЙ ҲИСОБЛАР ТИЗИМИ

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ
ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ
ТОШКЕНТ ДАВЛАТ ИҚТИСОДИЁТ УНИВЕРСИТЕТИ

Б. ҒОЙИБНАЗАРОВ

МИЛЛИЙ ҲИСОБЛАР ТИЗИМИ

Ўзбекистон Республикаси
Олий ва ўрта махсус таълим вазирлиги
олий ўқув юртлариаро илмий-услубий бирлашмалар
фаолиятини мувофиқлаштирувчи кенгаши томонидан
олий ўқув юртларининг иқтисодий таълим йўналишлари
талабалари учун ўқув қўлланма
сифатида тавсия этилган

Ўзбекистон ёзувчилар уюшмаси Адабиёт жамғармаси нашриёти,
Тошкент 2004.

057/081
F-57

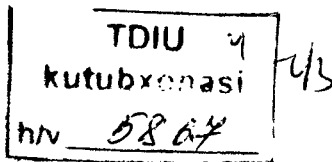
THE MINISTRY OF HIGHER AND SECONDARY SPECIAL
EDUCATION OF THE REPUBLIC OF UZBEKISTAN

TASHKENT STATE ECONOMIC UNIVERSITY

B. GAYIBNAZAROV

NATIONAL ACCOUNTING SYSTEM

This manual is recommended by the group of “regulating the activities of scientific organizations of higher education” of the Ministry of higher and secondary special education, for the students of higher education establishments majoring in economy

Гойибназаров Б. Миллий ҳисоблар тизими - ўқув қўлланма. – Т.: ТДИУ, 2004 – 128 бет.

Ушбу ўқув қўлланмада миллий иқтисодиётнинг бозор муносабатларига ўтиши, бозор иқтисодиётининг амал қилиш механизми, иқтисодий ривожланишнинг макроиқтисодий кўрсаткичлари ва уларни ҳисоблаш йўллари ёритилган. Шунингдек, миллий иқтисодиётни бошқариш тизимида республикамизда миллий ҳисоблар тизимини (МХТ) жорий қилиш ва унинг олдида турган асосий вазифалар, МХТнинг асосий тамойиллари, макроиқтисодий кўрсаткичларни ҳисоблаш йўллари ва иқтисодиёт секторлари, уларни баҳолаш услубияти, бухгалтерия ҳисоби ва миллий ҳисобчилик, иқтисодий операциялар ва асосий ҳисобламаларни ишлаб чиқиш, миллий иқтисодиёт ва унинг чегаралари, миллий ҳисобларда баҳо масалалари ва шу каби бошқа масалалар ўз ифодасини топган.

Ўқув қўлланма олий ўқув юртлари «статистика» йўналишининг бакалаврлари, магистрлари, профессор-ўқитувчилари ва илмий ходимлари учун мўлжалланган.

Масъул муҳаррирлар: и.ф.д.,
проф. Ш.Р. Холмўминов;
и.ф.д., проф. Х.Н. Набиев

Тақризчилар: и.ф.н., доц. А.Х. Аюбжонов;
и.ф.н., доц. Н. Ҳайдаров

Gayibnazarov B. National accounting system (Manual). –T.: TSUE, 2004, –128 pages.

This manual is about transition of national economy to market relations, obeying mechanism of market economy, macroeconomic indicators of economic development as well as the methods of their accounting are explained. It also covers the performing National accounting system (NAS) in the management of national economy and its main tasks, main principles of NAS, ways of accounting the macroeconomic indicators, sectors of economy, methodology of their valuation, calculation and national accounts, working up economic operations and main accounts, learning the inter branch balances in the base of NAS methodology, national economy and its borders, problems of domestic household in national account and other problems.

This manual is designed for the bachelor and master's students of Higher Educational Establishments, professor-lecturers and for those interested in "Statistics".

Responsible editor: doctor of economic science,
prof. Sh.R.Holmuminov;
doctor of economic science,
prof. H.N.Nabiev.

References: candidate of economic science A.H.Ayubjonov;
candidate of economic science N.Khaydarov.

КИРИШ

Маълумки, республикамизнинг мустақилликка эришганига ва деярли барча халқаро ташкилотларга тенг ҳуқуқли аъзо бўлганига ҳам кўп вақт ўтгани йўқ. Аммо тарихан қисқа вақт мобайнида республикамизнинг ўзига хос хусусиятларини қамраб олган иқтисодий сиёсат шаклланиб, истиқболли йўналишлар белгиланди.

Эндиликда миллий иқтисодиётимизнинг турли йўналишлари, таркибий қисмларини жаҳон бозори билан қиёсий ўрганиш муҳим аҳамият касб этмоқда. Шунингдек, бозор муносабатлари шароитида мустақил республикамиз ҳисоб-китоб ишларига ҳам туб ўзгартиришлар киритишни заруратга айлантирмоқда. Ривожланган мамлакатлар тажрибасининг кўрсатишича, мустақил давлат ўзининг мустақил ҳисоб-китоб ишларини олиб бориши, баҳолаши зарур.

Шу сабабдан республикамизда ҳам миллий иқтисодиётни макроиқтисодий таҳлил қилишнинг янги усуллари ишлаб чиқиш зарурияти туғилди. Бунга макроиқтисодий таҳлилнинг барча муаммоларини ўзида акс эттирган миллий ҳисоблар тизими (МХТ)ни жорий қилиш орқали эришилади. МХТни жорий қилишнинг афзаллиги шундаки, у биринчидан, республикамиз миллий иқтисодиёти ва ижтимоий ҳаётини объектив ва ҳақиқий статистик маълумотлар асосида ёритиб беришга, иккинчидан, мустақил республикамизни жаҳон мамлакатлари билан сиёсий, иқтисодий, ижтимоий, маданий ва бошқа соҳалардаги муносабатлари чуқурлашишига ва тезлашишига кўмаклашади. Шунингдек, республика миллий иқтисодиётини тартибга солиш, истиқболни белгилаш ва Ўзбекистоннинг манфаатларини халқаро кўламда ҳимоя қилиш имкониятларини кенгайтиради.

Ушбу ўқув қўлланмада бозор муносабатлари шароитида миллий иқтисодиётга мувофиқлашган қўйидаги вазифаларни ёритиш кўзда тутилган: миллий иқтисодиётни бошқариш тизими, иқтисодиёт ривожланишининг макроиқтисодий кўрсаткичлари ва уларнинг таҳлили, МХТ, уни жорий қилиш тамойиллари, институтцион бирликлар ва уларни таснифлаш, иқтисодий операцияларни гуруҳлаш, миллий ҳисобламаларни тузиш муаммолари ва уларни бар்தараф қилиш, макроиқтисодий кўрсаткичларни баҳолаш, молия, банк, бухгалтерия ва статистика ҳисоботларини такомиллаштириш каби масалалар кенг ёритилган.

I боб

«МИЛЛИЙ ҲИСОБЛАР ТИЗИМИ» ФАНИНИНГ ПРЕДМЕТИ, УСУЛЛАРИ ВА АСОСИЙ ВАЗИФАЛАРИ

I.1. «Миллий ҳисоблар тизими» фанининг моҳияти ва ривожланиш тарихи

Статистика амалиётига Миллий ҳисоблар тизимини (МҲТ) киритиш республика статистикаси учун статистик маълумотларни таҳлил қилишни янги усулларида фойдаланишни тақозо этади.

МҲТ — барча мамлакатлар миқёсида миллий ҳисобламаларнинг янги концептуал тизими, миллий иқтисодийнинг халқ хўжалиги баланси (ХХБ) тизимидан тубдан фарқ қиладиган янги макростатистик моделидир.

МҲТ ҳозирги ривожланган мамлакатларда ўттизинчи йилларда шакллана бошлади. 30 - йилларнинг охирида АҚШда савдо вазирлиги қошида миллий даромад бўлими ташкил этилди. 1934 йилда етакчи инглиз иқтисодчиси С. Кузнец мамлакат бўйича 1929 - 1934 йиллар учун миллий даромад ҳажмини ҳисоблаган.

Дастлабки МҲТда моддий неъматлар ва хизматларни яратиш, тақсимлаш ва истеъмол қилишда қатнашувчилар бажарадиган иқтисодий функциясига кўра, маълум йирик гуруҳларга ажратилган. Ҳар бир гуруҳ ёки хўжалик бирлиги МҲТда хўжалик фаолиятини таҳлил этишга асос қилиниб, «иқтисодий агент», деб номланади.

Дастлабки МҲТга 5 хил иқтисодий агент киради: номолиявий корхоналар, уй хўжаликлари, ҳукумат, молия муассасалари ва чет эллик ташқи агентлар.

МҲТда иқтисодий агентларнинг фаолияти замон (одатда йил ва чорак) ва макон (миллий чегаралар доирасида) бўйича тадқиқ қилинади.

Шундай қилиб, дастлабки МҲТ фақат миллий даромад ҳисоблари тизимидан иборат бўлиб қолди. Бу тизимнинг бош мақсади мамлакат иқтисодий фаолияти миқёсини ўлчашдан иборат эди. Кейинчалик бу мақсад анчагина кенгайтирилди ва иқтисодий ҳисоб-китобларнинг барча тизимларини қамраб олувчи ҳар томонлама ташкил қилинган халқ хўжалиги статистикаси томон такомиллаштирилди.

МҲТ ихтирочилари қаторига англиялик олимлар Р. Стоун, Ж. Мида ва франциялик олимлар А. Вансен., Р. Фроманларни киритиш мумкин.

1929 -33 йилларда капиталистик давлатлар ўз бошидан жуда мураккаб бўлган иқтисодий турғунлик (кризис) даврини кечирдилар ва уларнинг иқтисодчилари капиталистик жамият ривожланишининг «айрим назариялари»ни қайта кўриб чиқишга мажбур бўлдилар. Капиталистик давлатларнинг «тунги қорувул» (ночного сторожа) каби таълимоти маълум даражада ўзини оқлай олмади, унинг ўрнига «капиталистик давлатларни фаол иқтисодий роли» деган таълимоти оммабоп тус ола бошлади. Бундан халқ хўжалигида ўзаро/алоқадорликни ривожлантириш зарур эканлиги тан олинди. Капиталистик мамлакатларда баланс тузилмаларининг зарурлиги объектив омилар ва энг аввало капиталистик давлатлар иқтисодиётини тартибга солишнинг амалий аҳтиёжи билан вужудга келди.

Дастлабки вақтда МХТ миллий даромад кўрсаткичини ҳисоблашга қаратилган эди. XX асрнинг бошларида Англия, Австрия, Франция, Норвегия, Германия ва АҚШда миллий даромад кўрсаткичи ҳисобланган эди.

Америкалик иқтисодчи В.Леонтьевнинг 1931 йилда ишлаб чиқилган «Тармоқлараро баланс модели» ҳозирги замон тармоқлараро таҳлилига асос ҳисобланади.

Миллий даромад ҳисоби ва тармоқлараро баланслар фақат реал (номолиявий) товар ва хизматлар оқимини ифодалайди.

40-50 - йилларда капиталистик мамлакатларда МХТ кенг шакллана бошлади. МХТни жорий этишнинг зарурлиги буюк иқтисодий турғунликдан сўнг сезиларли бўлиб қолди. Бунга шуниқдек, иккинчи жаҳон урушининг бўлиб ўтиши ҳам сабаб бўлди.

Замонавий МХТни яратиш ва такомиллаштиришга Д.Кейнс, В. Леонтьев, С. Кузнец, Р. Стоун ва бошқалар катта ҳисса қўшдилар.

Саймон Кузнецнинг илмий тадқиқотлари АҚШнинг иқтисодий тадқиқотлар бюроси фаолияти билан чамбарчас боғлиқ. Унинг асосий асари - «Америка иқтисодиётидаги капитал. Унинг шаклланиши ва молиялаштирилиши» 1961 йили чоп этилди. С. Кузнец тадқиқотлари мароифтисодиёт соҳаси базаси учун эмпирик асос бўлди, бу эса Ж. Кейнснинг назарий тамойиллари билан ҳамоҳангдир.

Яна бир муҳим соҳа — миллий ҳисоблар бўлиб, улар 30-40- йилларда бир қанча олимлар ҳамкорлигида вужудга келди. Бу эса эконометрик моделларга асос солиди, давлатнинг ҳозирги даврдаги макроиқтисодий сиёсатини белгилаб берди. Миллий маҳсулот ва миллий даромад, истеъмол ва жамғарма (капитал қўйилмалар), бошқа кўрсаткичларни ҳисоблаш ва таҳлил этиш статистик ва иқтисодчиларнинг одатий ишига айланди. Ваҳо-

ланки 60 -70 йил илгари бунинг иложи ва тамойиллари йўқ эди. У «Ялпи миллий маҳсулот» тушунчасини киритди, аммо дарҳол қабул қилинмади. Эндиликда бу йўл билан мамлакатлар иқтисодиётини ўзаро таққослаш мумкин, бусиз эса мамлакатларнинг иқтисодий интеграцияси тўғрисида гапириш қийин эди. С. Кузнец тадқиқотлари пухталиги ва амалий аҳамияти билан бу борадаги бошқа тадқиқотлардан ажралиб туради.

Шунинг учун ҳам улар ҳозирги замон миллий ҳисоблари учун асос қилиб олинган ва амалда қўлланилмоқда.

С. Кузнецнинг асосий асари - «Даромади бўйича юқори гуруҳларнинг даромад ва жамғармалардаги ҳиссаси»да (1953 й.) 1919-1948 йилларда АҚШ миллий даромадининг тақсимлаши динамикаси келтирилади. Олимнинг ҳисобича, энг катта даромад олувчи (1%) аҳоли 1919-1938 йиллар давомида 13 % даромад эгаси бўлган, 1948 йилга келиб бу ҳисса 9 % гача пасайган. 5 % ни ташкил этган юқори гуруҳ аҳоли ҳиссаси эса шу давр мобайнида 25 дан 18 % гача камайган. Шунга асосан у юқоридаги хулосаларга келган. Олим иқтисодий ўсишнинг қийсий таҳлилига катта ҳисса қўшди, ҳозирги замон иқтисодиётини белгиловчи мезонларни аниқлади. Улар қуйидагилар:

- даромаднинг аҳоли жон бошига қараб ўсиш суръатлари;
- ишчи кучининг тармоқлар бўйича тақсимоти;
- аҳолининг ҳудудлар бўйича жойлашуви.

Кембриж университети профессори (Буюк Британия)

Ричард Стоун (1913 -1991) иқтисодий таҳлилнинг эмпирик асосларини янада яхшилашга олиб келган «Миллий ҳисоблар тизимини ривожлантиришга қўшган фундаментал ҳиссаси учун» 1984 йили Нобель мукофоти эгаси бўлди. Р.Стоун К. Кларк билан миллий даромадни ўлчаш муоммолари устида иш олиб борди, кейинчалик Британия ҳукумати топшириғига кўра, турли иқтисодий кўрсаткичларни ҳисоблаш ва улар тизимини барпо қилиш билан шуғулланди.

Р. Стоуннинг асосий хизмати шундаки, у миллий ҳисобларнинг ҳозирги тизимини яратди. Улар биринчи бор 1953 йили БМТнинг статистика бўлими томонидан чоп этилди ва ҳозир бутун дунёда тан олинган. Унинг системасидаги миллий ҳисоблар матрица шаклида берилган, ҳар бир ҳисоб энига (даромад) ва бўйига (харажат) кўрсаткичига эга. Шунини айтиб ўтиш керакки, бундай уринишлар илгари ҳам бўлган (В. Петти, П. Буагильбер - 17 аср, С. Кузнец ва К. Кларк-20 аср). Р.Стоун улардан фарқли равишда макродаражада бухгалтериянинг икки марта ёзиш тамойилини биринчи бўлиб қўлади.

«Иффа матрица»ларида стандарт кўрсаткичлар: миллий

маҳсулот, истеъмол, савдо баланси ва бошқалар шундай гуруҳ-гуруҳ қилиб берилганки, улар иқтисодий тузилмаси ва унинг ҳаракат қилиш жараёнларини тўла изоҳлаб беради. У миллий ҳисобларга молия баланси тизимини киритиши катта янгилик бўлди (илгари бу ҳисобга олинмаган), ундан ташқари демографик ҳисоб-китоблар тизими ҳам жорий этилди (1975 йил БМТ нашр этди). Бу олим янги кейнчилиқ йўналиши тарафдори бўлиб, иқтисодий ўсиш назариясига ўз ҳиссасини қўшди, математик моделлар яратиш устида тадқиқотлар олиб борди. У иқтисодий ўсишнинг кўп секторлик моделини яратди, унда ўсиш модели балансли жадваллар билан, хусусан, «харажат — ишлаб чиқариш» (В.Леонтьев) баланси билан ҳамохангдир. «Харажат — ишлаб чиқариш» баланси иқтисодийнинг турли тармоқлари ўртасидаги алоқаларни кўрсатишга қаратилган. Бу кўрсаткичлар шахмат баланс жадвали шаклида тузилади. Унда ҳар бир тармоқ икки марта: 1) ишлаб чиқарувчи ва 2) сотиб олувчи сифатида кузатилади. Горизантал чизиқ бўйича ҳар бир тармоқда ишлаб чиқарилган маҳсулот ва хизматлар тақсимоли кўрсатилса, вертикал чизиқда мазкур тармоқ харажатлари, яъни бошқа тармоқлар маҳсулоти келтирилади.

Иқтисодий ўсишнинг кўп секторли моделининг вужудга келиши иқтисодийдаги тузилма ўзгаришларини ақс эттириш учун хизмат қилади ва иқтисодий режалаштириш учун асос бўлиб, тармоқлараро тузилма ўзгаришларига таъсир этади. Бундай моделлар реал ҳаёт билан яқинроқ бўлиш имконини яратади. Дастлаб стационар (турғун) жамият моделидан ўсиш моделига ўтилди.

Амалий эконометрика соҳасида Стоуннинг 1954 йилда чиққан «Буюк Британияда истеъмол афзаллиги ва харажатларни ўлчаш 1920 -1938» китоби классик асар ҳисобланади. Жамғармалар сиёсати ва узоқ, муддатли товарларга бўлган талабни ўрганиш масалалари, баҳо индекслари назарияси, миллий ҳисоблар назариясидаги хатоларни ўлчаш услублари ва бошқалар ҳам Стоуннинг қаламига мансубдир.

Василий Леонтьев. 1973 йилдаги Нобель мукофоти асли россиялик Василий Леонтьевга иқтисодийда «Харажат — ишлаб чиқариш» услубини ривожлантирганлиги ва уни муҳим иқтисодий муаммоларни ҳал қилишга татбиқ этганлиги учун берилди.

У 1931 йилда АҚШга эмиграция қилиниб, Гарвард университетиде дарс бера бошлади (1944 йил), 1948 йилдан бошлаб Иқтисодий тадқиқотлар хизмати директори лавозимида ишлади. Шу даврда «Харажат — ишлаб чиқариш» иқтисодий таҳлил услубини ишлаб чиқди (бу услубга 1924- 1928 йиллари

собиқ шўролар иқтисодчилари томонидан асос солинган эди). Бу услуб бозор иқтисодиёти тармоқларида ижтимоий маҳсулот айрим қисмларини ўзаро алмаштиришни конкрет жараёнларини тадқиқ қилишга йўналтирилгандир. В.Леонтьев томонидан таклиф қилинган тамойиллар иқтисодиётни башоратлаштириш ва дастурлаштириш амалиётида кенг қўлланилмоқда.

МХТнинг ҳар томонлама шаклланиши ва тараққий этишига БМТ, Европа Иқтисодий Ҳамжамияти, Иқтисодий ҳамкорлик ва ривожланиш ташкилоти муносиб ҳисса қўшдилар.

Иқтисодиётнинг ҳақиқий ҳолатини текшириш учун пул ва молия сармояси оқимларини ўрганиш лозим бўлади. Бунинг учун молиявий оқимлар баланслари хизмат қилади. Молиявий оқим балансини биринчи марта америкалик олим М.Копеланд «Пул оқимлари» жадвали кўринишида тузган. Унинг асосида «1939-1953 йиллар учун АҚШнинг молиявий оқимлар баланси» ишлаб чиқилди. У нақд пуллар оқими билан бирга молиявий битимларни ҳам ўз ичига олади.

МХТнинг асосий тамойиллари бухгалтериядаги иккиёқлама ёзиш тамойилига асосланган. Ҳар бир хўжалик акти иқтисодий жараёнда ўзининг табиати бўйича ҳар доим 2 нуқтаи назардан: биринчидан, қандайдир хўжалик бирликлари, муассасалар (агент), тармоқ ва бошқалар натижасида нимадир: пул, пул қийматликлари, товарлар ёки унинг ҳужжатлари тақдим қилинади; иккинчидан, айнан шу акт бошқа хўжалик бирликларига узатилиб, пул ёки товар эквивалентида харажат қилинади. Шунинг учун бундай акт хўжалик бирликларининг операцияларини ёзувда иккиёқлама: биринчи марта кирим ҳисобида ва иккинчи марта чиқим сифатида (дебет - кредит, актив - пассив) акс эттиради.

Бутун иқтисодиёт бўйича бухгалтериядаги иккиёқлама ёзиш тамойилининг қўлланилиши МХТ асосида амалга оширилади. Бу оддий ғоянинг амалга оширилиши МХТни тузишда муҳим роль ўйнади ҳамда макроиқтисодий таҳлил учун манбаа бўлди. 1949 йилда Кэмбрижда (Англия) Ричард Стоун раҳбарлигида соддалаштирилган ҳисобот тизимларини қайта ишлаш учун махсус бўлим очилди. У дастлаб соддалашган тизимда, кейинчалик 1952 йилда эса Европа иқтисодий ҳамкорлик ташкилоти мамлакатларига стандарт тизим ишлаб чиқилди. У халқаро таққослаш учун мўлжалланган. Биринчи навбатда бу бўлимда ишлаб чиқилган андоза тизим Европа иқтисодий ҳамкорлик давлатлари Австрия, Швейцария, Канадада қўлланилди.

1951 йилда Парижда Европа Иқтисодий Ҳамжамиятининг миллий ҳисоблар бўйича конференцияси бўлиб, унда Европа Иқтисодий Ҳамжамиятига аъзо бўлган мамлакатлар учун мил-

лий ҳисоблар тизими андозасининг лойиҳаси қабул қилинди. Бу лойиҳа Р. Стоун раҳбарлигида бир гуруҳ иқтисодчилар томонидан ишлаб чиқилди.

1952 йилда бир гуруҳ эксперт - статистиклар БМТни Статистика Бюроси топшириғига биноан «Миллий ҳисоблар ва узатувчи жадваллар» деб номланган услубиятини тайёрладилар. Бунга Англия ва АҚШнинг миллий ҳисоблар бўйича асосий ишлари негиз қилиб олинди. Шу билан бирга ҳисоблар тизимининг ўзига таъриф берилиши, ундаги энг муҳим макро-иқтисодий кўрсаткичларни ҳисоблашнинг асосий қоидалари тўғрисида маъруза қилинди. Бу маъруза 1953 - 1955 йилларда БМТ нинг Статистика комиссиясида муҳокама этилди. Бу ҳолат бошқа давлатларда янги усул қўлланилишини рағбатлантириш ҳисобланади. Кўпгина ҳолларда кейинги тадқиқотчилар дастлабки тадқиқотчилар томонидан белгиланган чегарани кенгайтириб юборганлар. Баланс тузувчи қатор олимлар ва иқтисодчи математиклар Францияда Ф. Перру, Норвегияда Р. Фриш, Англияда Р. Стоун ва бошқалар иқтисодий таҳлилнинг янги математик усуллари билан миллий ҳисоблар тизимини боғлаб, миллий ҳисобламаларни тузиш ва келгусида қайта ишлаб, такомиллаштиришга муносиб ҳисса қўшдилар.

Иқтисодиётнинг ҳақиқий ҳолатини текшириш учун пул ва молия капитали оқимларини ўрганиш лозим бўлади. Бунинг учун молиявий оқимлар баланслари хизмат қилади. Молиявий оқим балансини 1-март америкалик иқтисодчи М. Копеланд «Пул оқимлари жадвали» кўринишида тузган. Унинг асосида «1939-1953 йиллар учун АҚШнинг молиявий оқимлар баланси» ишлаб чиқилди. У нақд пуллар оқими билан бирга бошқа битимларни ҳам ўз ичига олади.

Ҳар қандай миллий иқтисодиёт халқаро иқтисодий муносабатлар тизимининг элементи ҳисобланади. Шунинг учун ташқи операцияларни ҳар томонлама реал ва молиявий томонларини қамраб олиб ифодалаш зарурияти туғилади.

Тўлов баланс МХТ миқёсида турли минтақалар орасидаги алоқаларни товарлар, хизматлар ва молиявий мажбуриятлар орқали ифодалайди.

МХТнинг айрим қисмларини бир бутун ҳолга келтириш бобида биринчи ишлар миллий даромад статистикасини тармоқлараро ва молиявий баланслар билан бириктиришдан бошланди. Бу соҳада норвегиялик иқтисодчи О.Аукрустнинг хизматлари катта. У қўшилган қиймат, соф маблағ сарфлаш, соф молиявий маблағ сарфлаш, жамғариш, эга бўлинган даромад ва МХТда кенг қўлланиладиган тушунчаларга асос солди.

Иккинчи жаҳон уруши тугаганидан сўнг Европа мамлакатлари давлатни бошқариш тизимида миллий ҳисоблар тизimini қўллаш зарурлигини янада чуқурроқ тушуниб етдилар. Миллий ҳисоблар тизими авваламбор давлатни бошқариш органларига хизмат кўрсатиш билан боғланган. МХТнинг асосий моҳияти иқтисодий фаолиятда даромадлар яратишни талқин қилишдир.

МХТнинг ривожланишига инглиз иқтисодчиси Ж. Кейнс катта ҳисса қўшди. Унинг ишлари асосан бозор муносабатларининг макроиқтисодий даражада ривожланиш қонуниятларини чуқурлашган ҳолда текширишга ҳамда миллий маҳсулотни ўсиш омиллари ва шароитларини ўрганишга хизмат қилади. Америкалик машҳур иқтисодчи олим Э Хансен таъкидлаганидек «Миллий ҳисоблар тизими — кейнсчилар иқтисодий таълимотларининг натижаси ҳисобланади ва у иқтисодий сиёсатни олиб бориш, умумлашган иқтисодий кўрсаткичларни таҳлил қилишнинг муҳим қуроли бўлиб хизмат қилади».

1968 йили БМТнинг Статистика комиссияси томонидан МХТни яна бир янги андозаси ишлаб чиқилди. 1968 йилда тадбиқ этилган МХТ 25 йил ёки 1993 йилнинг февралига қадар хизмат қилди.

1993-йил февраль ойида БМТнинг Нью-Йоркдаги Статистика комиссияси навбатдаги сессиясида МХТнинг янги андозасини қабул қилди. Бу андозада ҳам 1968 йилдаги андозанинг асосий ютуқларидан фойдаланиш кўрсатиб ўтилган. Ундаги энг асосий янгиликлардан бири макроиқтисодий статистиканинг кўрсаткичларидан кенг қўламда фойдаланиш ҳақидаги йўл-йўриқлар кўрсатилган. Улар биринчи навбатда актив ва пассив кўрсаткичлар, тўлов баланслари, давлат бюджетидagi статистика кўрсаткичларини ўз ичига олади.

БМТнинг янги миллий ҳисоблар тизими бўйича халқаро андоза 1968 йилдаги халқаро андоза ўрнига майдонга келган бўлиб, бунга 25 йил ичида, яъни 1968 йилдан 1993 йилгача МХТ да қўлга киритилган ютуқ ва тўпланган тажрибалар асос қилиб олинган. Шунинг учун у аввалги андозаларга нисбатан анча муқаммал ва такомиллашган эди. Шу ўринда, 1968 йилда қабул қилинган андоза ҳам макроиқтисодий статистика халқаро ва миллий даражада ривожланиши учун муҳим роль ўйнаганлигини таъкидлаб ўтиш зарур.

Янги миллий ҳисоблар тизими халқаро иқтисодий ҳамкорликда муҳим макроиқтисодий кўрсаткичларни халқаро таққослаш жараёнини юксалтириш мақсадида ташкил этилди. Ривожланган мамлакатлар иқтисодчиларининг таъкидлашича,

БМТнинг янги миллий ҳисоблар тизими 10 йил фойдаланиш учун мўлжалланган 700га яқин саҳифадан ҳамда 21 бобдан иборат бўлиб, миллий ҳисоблар тизимининг у ёки бу жиҳатларини аниқ ифода этади.

1968 йилдаги миллий ҳисоблар тизими каби янги миллий ҳисоблар тизимида ҳам марказий кўрсаткич - ялпи ички маҳсулот бўлиб, у муайян даврда (йил, чорак) мамлакат иқтисодий ҳудудида яшовчи резидентлар ишлаб чиқарган якуний товар ва хизматларни бозор баҳосида характерлайди. Ялпи ички маҳсулотни бундай ҳисоблаш асосида иқтисодий ишлаб чиқариш соҳасини аниқлаш ётади. Янги миллий ҳисоблар тизимида иқтисодий ишлаб чиқариш ўз ичига шахсий истеъмол учун товар ишлаб чиқариш ва хизмат кўрсатиш амалиётидаги барча фаолиятни олади.

Янги миллий ҳисоблар тизими иқтисодий ишлаб чиқариш соҳасида шахсий фойдаланиш учун кўрсатилган уй хизматлари (овқат пишириш, уй тозалаш, болаларга энагалик қилиш) бўйича уй хўжалиги фаолиятини ҳам ифодалайди.

Янги МХТда ишлаб чиқариш соҳаси ўз ичига нафақат «яширин иқтисодиёт»ни, шу билан бирга ҳуқуқий тақиқланган фаолиятни (гиёҳвандлик моддаларини ишлаб чиқариш ва сотиш) ҳам олади. Янги МХТда ялпи ички маҳсулот таркибини ҳисоблашда унча катта бўлмаган ўзгаришлар юз берган бўлиб, бу ўзгаришларнинг асосийси - ялпи жамғариш кўрсаткичини аниқлашдадир. Янги МХТда ялпи жамғариш 3 элементдан ташкил топади: асосий фондларнинг ялпи жамланиши, моддий айланма воситалар захираларининг ўсиши, қимматбаҳо буюмларни сотиб олиш.

1968 йилда қабул қилинган МХТда давлат бошқарув органларининг ҳарбий мақсадлар учун товар ва хизматлар сотиб олиш учун қилган барча харажатлари оралиқ истеъмол сифатида ҳисобга олинар эди. Янги МХТда ҳарбий аэропортлар қуриш, верфлар (кема ясайдиган ва таъмирланадиган жой), йўллар, бинолар ва бошқалар учун қилинган харажатлар асосий фондларнинг ялпи жамланиши сифатида инobatга олинади. Янги МХТда асосий эътибор алоҳида иқтисодий секторлар бўйича миллий бойлик кўрсаткичини, актив ва пасивларни таҳлил этишга қаратилган бўлиб, иқтисодиёт секторлари қуйидаги турларга гуруҳланади: товар ишлаб чиқариш ва хизмат кўрсатиш корхоналари, молия муассасалари, давлат муассасалари, уй хўжалигига хизмат кўрсатувчи нотижорат (ижтимоий) ташкилотлар, уй хўжалиги. Бу иқтисодий секторлар учун бир-бири билан чамбарчас боғланган ҳисобламалар тизими ишлаб чи-

қилган бўлиб, улар ҳар бир сектор ичидаги иқтисодий жараёнларнинг асосий боқичларини (маҳсулот ишлаб чиқариш, даромадларни тақсимлаш ва қайта тақсимлаш, яқуний истеъмол ва жамғариш, актив ва пассив) ҳамда бу секторлар орасидаги боғланишларни ифодалайди.

Янги МХТ қуйидаги ҳисобламалар тизимидан ташқил топади:

- барча иқтисодий секторлар учун андоза ҳисобламалар;
- иқтисодий тармоқлар учун ҳисобламалар (ишлаб чиқариш, даромадларнинг ҳосил бўлиш ҳисобламаси);
- алоҳида кўринишдаги иқтисодий операциялар учун ҳисобламалар, масалан, бошқа давлатлар билан жорий операциялар ҳисобламаси, товар ва хизматлар ҳисобламаси);
- бутун иқтисодиётни тўлалигича таърифловчи ҳисобламалар.

Янги МХТда энг муҳим кўрсаткичлар орасидаги боғланиш қуйидагича ифодаланади:

- а) ялпи ички маҳсулот;
- б) мамлакат резидентларининг хорижий мамлакатлардан олган даромадлари (мулкдан олинган даромад, меҳнат ҳақи, ишлаб чиқаришга солиқлар);
- в) хорижий давлатларга бериладиган бирламчи даромадлар;
- г) ялпи миллий даромад ($A+B-V$);
- д) мамлакат резидентларининг хорижий мамлакатлардан олган ва тақдим қилган жорий трансфертлари қолдиги (ижтимоий ёрдам, қариндошлардан олинган совға-саломлар);
- е) ялпи миллий мавжуд даромад. $E = \Gamma + D$.

1.2. «Миллий ҳисоблар тизими» фанининг предмети ва ўрганиш усуллари

«Миллий ҳисоблар тизими» фанининг предмети — ички ва ташқи иқтисодиёт бўйича миллий ҳисобламалар тизимини тузиш услубиятини, жумладан, ҳисобламаларни тузиш усуллари ва қоидалари, унинг мазмуни, миллий ҳисобламаларнинг кўрсаткичлар тизими, уларни ҳисоблаш усуллари ва ўзаро боғланишлари; сектор ҳисобламаларини тузиш хусусиятлари ва мақсади; ҳар бир ҳисобламанинг иқтисодий жараёнларни таҳлил қилишдаги ўрни, ташқи иқтисодий фаолиятни тавсифлаш, миллий ҳисоблар концепциялари асосида тармоқлараро балансни ўрганиш ҳисобланади.

МХТ услубиятини баланс усули ёрдамида ўрганиш иқтисодий жараёнлар ва уларнинг натижаларини текшириш, миллий ҳисобчиликнинг асосий тушунча ва категориялари мазмунини ўзлаштириш билан боғлиқ.

МХТни жорий қилишдан асосий мақсад моддий неъматлар ишлаб чиқариш ва хизмат кўрсатиш, даромадларнинг ҳосил бўлиши, тақсимланиши, қайта тақсимланиши, улардан фойдаланиш ва ташқи иқтисодий фаолият билан боғлиқ макроиқтисодий жараёнлар ва уларнинг натижаларини миқдорий характерлаш ҳисобланади. Бундай характерлаш ўзаро боғланган кўрсаткичлар тизимини ресурс ва ундан фойдаланиш қисмлари бўйича баланслаш ёрдамида умумлашган баланс жадвалларида (ҳисобламаларида) акс эттиришни ифодалайди. «Миллий ҳисоблар тизими» курсининг объекти мамлакат иқтисодиёти, унинг тармоқлари ва секторлари ҳисобланади.

«Миллий ҳисоблар тизими» фанининг усуллари

Миллий ҳисоблар тизими — асосан баланс усулига асосланган бўлиб, ҳар бир ҳисобламада (баланс) унинг ресурслари ва фойдаланиш қисми орасидаги тенглик баланслаштирувчи моддани ҳисоблаш йўли билан ифодаланади. Ҳар бир ҳисобламада баланслаштирувчи модда ўрганилаётган иқтисодий жараёнларнинг натижаларини характерлашда мустақил аҳамиятга эга. Шунингдек, бу баланслаштирувчи модда олдинги ҳисобламани кейинги ҳисоблама билан боғловчи бўгин саналади.

Шундай қилиб, ўзаро боғланган кўрсаткичлар тизимлари асосида бириктирилган ҳисоблама такрор ишлаб чиқаришни босқичларига мувофиқ, иқтисодий жараёнлар ва унинг натижаларини миқдорий характерлайди. Шунингдек, МХТда таснифлаш ва гуруҳлаш усули ҳам кенг қўлланилади. Бу усул ёрдамида ўрганилаётган иқтисодий жараёнлар, иқтисодий кўрсаткичлар тузилмаси ва умумиқтисодиётни ҳар томонлама тавсифлаш мумкин.

Барча иқтисодий жараёнлар динамика асосида: динамика қаторларини тузиш ва индекс усулини қўллаш асосида тузилади. Қийматли макроиқтисодий кўрсаткичларни динамика асосида ўрганишда барча қиймат кўрсаткичларини амалдаги баҳодан солиштирма баҳога қайта баҳолашда маҳсулотнинг физик ҳажм индексидан фойдаланилади.

МХТни таҳлил қилиш жараёнида таҳлилнинг мақсади ва мавжуд маълумотлардан келиб чиқиб, замонавий математик-статистик усуллардан фойдаланилади.

МХТ ҳисобламаларини босқичма-босқич тузиш усули — энг кенг тарқалган усул бўлиб, бу усулда ҳисобламалар кетма-кет тузилади, кейин унинг кўрсаткичлари бутун иқтисодиёт бўйича тузиладиган маҳсулот ва хизматлар ҳисобламасида умумлаштирилади. Ҳисобламаларни босқичма- босқич тузиш такрор ишлаб чиқариш жараёнининг босқичма-босқичлигидан келиб чиқади.

Товар оқимлари усули - жуда содда тузилган усул бўлиб, одатда, ундан ҳисобланган маълумотлар базаси шубҳали ва кетма-кет тузилган ҳисобламалар натижаси катта статистик фарқлар билан чиқса фойдаланилади. Бундай ҳолатда хато изланади, бироқ айнан хатони қаердан излаш ҳар доим ҳам аниқ бўлмайди. Етишмаётган маълумотлар ҳолатида бажарилаётган тезкор ҳисоблашлар учун ҳисоблама «ишлаб чиқариш-харажат» жадвалидаги каби математик модел асосида тузилади.

Товар оқимлари усули шу билан характерланадиги, ҳар бир ҳисобламадаги кўрсаткичлар бутун иқтисодиёт, сектор ва тармоқлар бўйича босқичма-босқич умумлаштирилмайди, бунга қарши ҳолда, ҳар бир ҳисоблама алоҳида маҳсулот турлари бўйича ресурс кўрсаткичлари (ишлаб чиқариш ва импорт) фойдаланиш кўрсаткичлари (оралиқ истеъмол, якуний истеъмол, жамғариш ва экспорт) билан боғланади.

Жуда кўп миллий статистика хизматларида товар оқимлари усули ёрдамчи усул сифатида қўлланилади. Баъзи мамлакатларда эса, масалан, Данияда бу асосий усул ҳисобланади.

Бу усулдан фойдаланиш учун ҳар бир маҳсулот бўйича махсус жадваллар тузилади. Бундай жадвалларнинг ресурс қисмида бозор баҳосида ишлаб чиқарилган маҳсулотлар қиймати, шунингдек, бозор баҳоларидаги импорт маҳсулотлари қиймати кўрсатилади. Фойдаланиш қисмида эса оралиқ истеъмол (ишлаб чиқариш жараёнида фойдаланилган маҳсулот ва хизматлар қисми), якуний фойдаланиш (уй хўжалиги ва унга хизмат кўрсатувчи нотижорат ташкилотлар якуний истеъмоли), миллий жамғариш ва экспорт кўрсатилади. Агар жадвалларнинг иккала қисми ўзаро баланс бермаса, ҳисоб - китоб қилинган кўрсаткичларни қайси кам ишончли ва умуман ишончсизлиги аниқланади, хатолар тўғриланади.

1.3. Миллий ҳисоблар тизимининг асосий вазифалари

Бугунги кунда республикамызда МХТни ишлаб чиқиш қатор вазифаларни ечишга имкон беради:

- даставвал, давлат бошқарув органлари томонидан иқтисодий сиёсатни ишлаб чиқиш учун зарур бўлган кенгроқ ва бозор иқтисодиётига йўналтирилган макроиқтисодий маълумотлар тизими ишлаб чиқилади;

- иккинчидан, халқаро иқтисодий ташкилотларга маълумотларни бериш муаммосини ҳал этишга имкон беради;

- учинчидан, статистика ва иқтисод ишларининг умумий даражасини юксалтиради, БМТ доирасида ўтказилаётган халқаро ялпи ички маҳсулотни таққослашда Ўзбекистон Республикасини иштирок этишини осонлаштиради.

Миллий ҳисоблар тизимининг асосий вазифалари қуйидагиларда намоён бўлади:

1) иқтисодий функциялар — бунда иқтисодиёт миқёсида ишлаб чиқариш, тақсимлаш, айирбошлаш, истеъмол қилиш ва жамғариш амалга оширилади;

2) миллий ишлаб чиқариш жараёни ҳар доим иккиёқлама операцияларнинг бирлиги сифатида талқин этилади;

3) қиймат шаклида иккиёқлама операцияларни амалга ошираётганлар даромад ва харажатлар сифатида акс эттирилади;

4) маълумотларнинг аниқлиги, тўғрилиги таъминланади;

5) пулнинг айланиши, истеъмол қиймати МХТда бевосита ифодаланиб, уларнинг асосий кўрсаткичлари ялпи ички маҳсулотда ўз аксини топади;

6) МХТ мамлакатдаги иқтисодий жараёнларни босқичма - босқич ифодалаб беради. У ишлаб чиқаришдан бошланиб, даромадларнинг шаклланиши, уларнинг тақсимланишига ва мавжуд пул қиймати, турли қимматли қоғозлар иқтисодиётни молиявий нуқтаи - назардан ифодалаш билан якунланади.

Миллий ҳисоблар тизими миллий маҳсулотнинг даромадлар шаклидаги ҳаракатини баланс кўринишида тасвирлаш ва молиявий бойликлар айланишининг ҳисобларда ифодаланган тармоқлараро алоқалар тавсифини қамраб олади. МХТ авваламбор макроиқтисодий кўрсаткичлар тизимининг ҳар томонлама ривожланиши натижасида юзага келди. МХТнинг асосий вазифаси бир - бири билан ҳамбарчас боғланган иқтисодий операцияларни ўрганишдир.

МХТ тамойилларидан келиб чиқиб, бугун республикамиз статистикасида ошқораликни кенгайтириш зарур; барча хўжаликлар ва ижтимоий ташкилотлар, олий ўқув юрталари, илмий — тадқиқот институтлари учун статистик маълумотлар очиқ бўлиши шарт. Шунингдек, статистика мамлакат иқтисодиётидаги ўзгарувчанликни тўғри акс эттириши керак. Ҳумладан, бозор шароитида иқтисодий ўсиш динамикасини аниқлашда, сифат ўзгаришлари ва тузилмавий силжىшлар, минтақалараро иқтисодий алоқалар ва бозор муносабатларининг шаклланиши, инфляция жараёнлари таҳлили ва бошқаларда муҳим ўзгаришлар вужудга келиши зарур.

Иқтисодиётни эркинлаштириш шароитида статистика соҳасида баҳо индексларини қайта ишлаш, мамлакатдаги тариф ва баҳо динамикасини кузатиш, аҳоли ва унинг турли гуруҳлари истеъмол бюджетлари ва халқ турмуши даражасидаги тузилмавий ўзгаришларни аниқлашга катта аҳамият берилиши керак. Бугунги кунда статистиканинг кўрсаткичлар тизимини тўлиқ қайта ишлаш мамлакатимиз ижтимоий ҳаётини тўлалигича ифодалаб беради.

Қисқача хулосалар

Миллий ҳисоблар тизими – миллий иқтисодий фаолиятни ҳар томонлама таҳлил қилиш ва ифодалашга хизмат қиладиган баланс тизимларидир. Бундай тизим миллий иқтисодиётнинг ҳолати тўғрисида тасаввур бериб, барча хўжалик бўғинларининг ўзаро алоқаларини ифодаловчи шаклни тузишга қўмаклашади.

МҲТ – бухгалтерия ҳисобидаги иккиёқлама ёзиш қоидасига асосланган бўлиб, мамлакат иқтисодиётини баланс кўринишидаги ҳисобламаларда ифодалаб беради. МҲТнинг асосий вазифаси биринчидан, иқтисодиётни тартибга солиш ва бошқариш воситаси саналади; иккинчидан, миллий иқтисодиётни макроиқтисодий таҳлил қилиш асоси ҳисобланади; учинчидан, аҳолининг турмуш даражасини статистик ўрганиш имконини беради; тўртинчидан, иқтисодий башоратлашни характерлайди.

«Миллий ҳисоблар тизими» фанини асосий усуллари босқичма-босқич тузиш, товар оқимлари усуллари ҳисобланади. Улар фаннинг предметини асослаб беради.

Назорат ва муҳокама учун саволлар

1. МХТ деганда нимани тушунаси?
2. МХТнинг қисқача ривожланиш тарихини тушунтиришг.
3. «Миллий ҳисоблар тизими» фанининг асосий вазифаси нима?
4. «Миллий ҳисоблар тизими» фани қандай усулларда ўрганилади?
5. «Миллий ҳисоблар тизими» фанининг бошқа фанлар билан алоқасини тушунтиришг.
6. Иккиёқлама ёзиш тамойилини изоҳланг.

Асосий адабиётлар

1. Кулагина Г.Д. Национальное счетоводство. Учебник. – М.: Финансы и статистика, 1997.
2. Национальное счетоводство. Учебник. Под.ред. Б.И. Башкатов – М.: Финансы и статистика, 2002.
3. Макроқтисодий статистика. Ўқув қўлланма. С. С. Ғуломов таҳрири остида. – Т.: Дитаф, 2001.
4. Рябушкин Б.Т. Национальные счета и экономические балансы. Практикум. – М.: Финансы и статистика, 2002.
5. Рябушкин Б.Т., Хоменко Т.А. Система национальных счетов. – М.: Финансы и статистика, 1993 .
6. Салин В.А ва бошқалар. Макроэкономическая статистика. – М.: Дело, 2001.
7. Ғойибназаров Б. Миллий ҳисоблар тизими – макроқтисодий таҳлил асоси. Илмий рисола. – Т.: Фан, 2001.

II боб

ХАЛҚ ХЎЖАЛИГИ БАЛАНСИ ТИЗИМИДАН МИЛЛИЙ ҲИСОБЛАР ТИЗИМИГА ЎТИШНИНГ МЕТОДОЛОГИК ХУСУСИЯТЛАРИ

2.1. Халқ хўжалиги баланси ва унинг асосий камчиликлари

Ўзбекистон мустақилликка эришгач, асосий мақсад мамлакат иқтисодиётини маъмурий бошқаришдан бозор муносабатлари асосидаги бошқаришга ўтказишга қаратилди. Бунда давлат статистика идоралари ўзига хос ўрин тутди. Ўзбекистонда ҳозир амал қилаётган статистика ва ҳисобот тизими иқтисодиётни маъмурий буйруқ билан бошқариш шароитида вужудга келган бўлиб, марказлаштирилган режалаштириш услубиятига ва ялпи статистик кузатишга асосланган.

Кўрсаткичлар тизими таркиби вазирликлар ва маъмуриятларни бошқариш заруриятидан келиб чиққан ҳолда тузилган бўлиб, бозор муносабатлари талабларига жавоб бермайди. Бу республикамиз иқтисодиётининг ривожланишини, ижтимоий ҳаётда юз бераётган ўзгаришларни ифодалаб берувчи объектив статистик маълумотларни тўплаш, таҳлил қилиш ва уларнинг динамикасини ўрганишда намоён бўлмоқда. Республикамизда узоқ вақт амалда бўлган статистика ва ҳисобот тизими Халқ хўжалиги балансига асосан олиб борилди. Унда мавжуд бўлмаган бир қатор кўрсаткичлар: кўп укладли иқтисодиёт тузилмаси, статистик кузатиш усулларининг номуаносиблиги иқтисодиётни бошқариш ва самарали сиёсат олиб боришни қийинлаштиради, ташқи иқтисодий алоқаларнинг ривожланишига кучли салбий таъсир кўрсатди.

Бугунги кунда статистика соҳасидаги янги муаммоларни бозор муносабатлари қонуниятларидан келиб чиқиб ҳал этиш бу борадаги назарий асосларни қайта кўриб чиқишни, статистика амалиётида кескин ўзгартиришлар қилишни талаб этади.

Макроиқтисодий статистиканинг асосий йўналишларида туб ўзгаришлар қилиш учун халқ хўжалиги баланси (ХХБ) тизimini вақтинчалик сақлаб қолган ҳолда маҳаллий шароитларга уйғунлаштирилган халқаро андозавий миллий ҳисоблар тизimini (МХТ) ишлаб чиқиш зарур бўлди.

Халқ хўжалиги баланси тизими – кенгайтирилган тақрор ишлаб чиқаришни муайян тарихий шароитда, конкрет макон ва замонда яхлит ҳолда характерловчи, бир - бирига боғлиқ бўлган иқтисодий-статистик кўрсаткичлар тизими бўлиб, у халқ

хўжалигини ишлаб чиқариш ва ноишлаб чиқариш соҳаларига ажратган ҳолда ўрганишга имкон беради. ХХБ тизими иқтисодийни таърифлаш ва текшириш, марказий режалаштириш ва моддий ресурсларни тақсимлаш учун ташкил этилган.

ХХБнинг статистик тизими маҳсулотни қайта ишлаб чиқариш механизмини, халқ хўжалигининг моддий-техника базасини шакллантиришнинг қатор соҳалари ҳақида анчагина қimmatли маълумотлар олиш имкониятини беради. ХХБ ҳисобот ва статистика тизими ялпи статистик кузатишга асосланган бўлиб, мамлакат иқтисодийни маъмурий буйруқ билан бошқариш шароитига мослаб қурилган. Бу тизимда фақат моддий ишлаб чиқариш ва шу билан боғлиқ бўлган хизмат кўрсатиш соҳалари ҳисобга олинган. Аҳолига хизмат кўрсатиш, банк ва молиявий хизмат кўрсатиш, тиббиёт хизмати, маориф, фан, маданият ва шу кабиларга иккиламчи соҳа деб қаралиб, ишлаб чиқариш жараёнидан алоҳида ҳолда моддий ишлаб чиқаришда яратилган миллий даромад тақсимотида истеъмолчи соҳалар сифатида ялпи миллий даромад яратишда қатнашмайди, деб ҳисобланди. Натижада хизмат кўрсатиш соҳасида яратилган даромад, бу соҳаларнинг ривожланиши якуний макроиқтисодий кўрсаткичларда ўз аксини топмайди. Бу эса мамлакатимиз ижтимоий ҳаётида юз бераётган туб ўзгаришларни реал тасвирлаб беролмайди. Ўзбекистон иқтисодий кўрсаткичларини хорижий давлатлар кўрсаткичлари билан таққослашни қийинлаштиради.

ХХБ ҳисобот ва статистика тизимида давлатнинг молиявий аҳволи, пул муомаласи ва кредит, ишбилармонлик ва воситачилик сингари бозор таркибини белгиловчи иқтисодий кўрсаткичлар йўқлиги, статистик усулларни юз бераётган ўзгаришларни етарли даражада кузата олмаслиги иқтисодий ва сиёсий ислохот жараёнининг боришини ва натижаларини тизимий таҳлил қилишни қийинлаштиради, ижтимоий-сиёсий ва иқтисодий бошқарувнинг самарадорлигини пасайтиради. Бундан ташқари, ХХБ тизими ялпи статистик кузатишга асосланганлиги учун янгидан вужудга келаётган минглаб майда ишлаб чиқариш ва хизмат кўрсатиш хўжалик бирликларини ялпи кузатиш услуги орқали амалий жиҳатдан ҳисобга олиб бўлмайди. Чунки у катта маблағ сарфини талаб этади.

ХХБ тизими асосан давлат бошқарув органларини, тармоқ вазирликлари ва идораларининг бошқарув вазифасини бажаришга қаратилган фаолиятларини ахборот билан таъминлашга йўналтирилган бўлса, бозор иқтисодийи шароитида ҳисобот ва статистика тизими юқорида айtilган вазифаларга қўшимча равишда бошқа истеъмолчиларни: ишбилармонларни,

ижтимоий-иқтисодий муаммолар билан шуғулланувчи олимларни, турли ассоциация ва фондларни, аҳолини ва чет эллик истеъмолчилар (халқаро ташкилотлар, чет эл инвесторлари) ни статистика ахбороти билан таъмин этиши лозим. Чунки бозор муносабатларининг таркиб топиши ва шу асосда иқтисодиётнинг равнақи кўп жиҳатдан статистика ахборотларининг тўлалигича, ўз вақтида истеъмолчиларга етказилишига, аниқлигига боғлиқ. Бу ўринда ҳисобот ва статистика тизими иқтисодиётнинг ҳолатини, унинг ривожланиш йўллари ни белгиловчи барометр бўлиб, бу даврда статистика ахбороти га бўлган эҳтиёж ҳар қачонгидан ортади. Статистика ахбороти иқтисодиётнинг муҳим омили бўлиб хизмат қилади.

Шу билан бирга жамият ижтимоий тараққиётининг кўпгина соҳаларини, капитал ва молиявий ўзаро алоқадорликни, бутун халқ хўжалигини юритиш ва хўжалик механизми амалга оширилишини ўрганиш учун иқтисодиётни макроиқтисодий моделлаштиришга моддий ишлаб чиқариш соҳасининг устунлиги нуқтаи назардан ёндашиш бир тарафлама бўлади.

Хизмат кўрсатиш соҳасидаги барча хўжалик бирликлари ўртасидаги мавжуд алоқалар, аҳоли фаровонлиги ва турмуш даражасига баҳо бериш, меҳнатга ҳақ тўлаш, давлат бюджети, кредит, тўлов баланси каби тушунча ва тавсифлар ХХБ да етарлича ўз ифодасини топмайди.

ХХБ тизими даромадларни таҳлил қилишда энг содда усулдир. У фақат товарлар экспорти ва импорти билан чегараланиб, тўлов балансининг энг муҳим элементларини, шунингдек, жаҳон тажрибалари асосидаги кўрсаткичлар, яъни соф даромад, жамғармаларни ҳам ўз ичига олмайди.

Бундан фарқли ўлароқ, миллий ҳисоблар тизими (МХТ) — айни бозор иқтисодиётига мос келадиган миллий ҳисоб тизими бўлиб, миллий иқтисодиёт бўйича бир-бирига чамбарчас боғланган статистик кўрсаткичларни макроиқтисодий тизимини баҳолашга, ҳисобламалар тўпламини ва баланс жадвалларини тузишга, иқтисодий фаолият натижаларини характерлашга, иқтисод тузилмаси ва бошқа муҳим зарурий боғланишларни ифодалашга хизмат қилади.

2.2. Халқ хўжалиги баланси билан миллий ҳисоблар тизими орасидаги асосий фарқлар ва ўхшашликлар

Миллий ҳисоблар тизими — бозор иқтисодиёти шароитида юзага келадиган инфляция, ишсизлик, хорижий давлатлар билан пул-кредит муносабатлари, молиявий оқимлар, хўжалик

ва мулкчиликнинг турли туманлиги каби жараёнларни иқтисодий таҳлил қилиш имконини беради.

Миллий ҳисоблар тизимида келтирилган маълумотларнинг кўп қисми кузатиш маълумотларига асосланади. Улар махсус статистик усуллар ёрдамида умумлаштирилади ва тегишли хулосалар чиқарилади. Миллий ҳисоблар тизими ёрдамида пул ҳаракати, тақсимлаш, унинг аҳоли қўлида тўпланиб қолиши тўғрисидаги маълумотларни таҳлил қилиш мумкин. Бу эса ҳисобларда келтириладиган маълумотларнинг аниқлигини, статистик ҳисоботларда келтириладиган ноаниқликларни назорат қилишга имкон беради. МҲТга ўтиш зарурлиги ижтимоий-иқтисодий ривожланишдан мантқан келиб чиқиб, республика иқтисодиётининг жаҳон иқтисодиёти билан мослашувини тезлаштиради.

1-жадвал

XXБ тизими билан МҲТ орасидаги фарқни қуйидаги жадваллар орқали кўришимиз мумкин:

Кўрсаткичлар	Янги ишлаб чиқариш	Халқ ҳўжалиги маҳсулот ва хизматларнинг фойдаланиши							
		оралиқ истеъмол		шахсий	жамоат	ижтимоий	капитал	экспорт-	жами
		моддий ишлаб чиқариш	хизмат кўрсатиш	истеъмол	истеъмол	истеъмол	қўйилмалар ва захираларнинг ўсиши	импорт қолдиғи	фойдаланилган маҳсулот
А	Б	1	2	3	4	5	6	7	8
Моддий ишлаб чиқариш соҳасида	А	А11	А12	А13	А14	-	А16	А17	А18
Хизмат кўрсатиш соҳасида	В	В21	В22	В23	В24	В25	-	В27	В28
Амортизация ажратилиши		31	32	-	-	-	-		
Халқ ҳўжалиги	С	С11	С12	С13	С14	С15	С16	С17	С18

2-жадвал

Кўрсаткичлар	Миллий ҳисоблар тизими	Халқ ҳўжалиги баланси
Янги ишлаб чиқариш (ЯИЧ)	ЯИЧ=С=А+В ЯИЧ=С=C41+C42+C43+C44+C45+C46+C47	ЯИЧ=А ЯИЧ=А=A11+A12+A13+A14+A16+A17
Оралиқ истеъмол (ОИ)	ОИ=(А11+А12)+(В21+В22)	ОИ=А11
Праворд маҳсулот (ПМ)	ПМ=С-(А+В)-(А11+А12)-(В21-В22) ПМ=С-((С41-31)+(С42-32))	ПМ=А-А11 ПМ=А12+А13+А14+А16+А17
Миллий даромад (МД)	МД=С-(С41+С42) МД=(А+В)-((А11+В21+31)+(А12++В22+32))	МД=А-(А12+31) МД=(А13+А14+А12++А32)+(А16-32)+А17

Юқорида келтирилган жадваллардан шу нарсани кўриш мумкинки, ХХБ тизимида ялпи ишлаб чиқариш соҳаси фақат моддий ишлаб чиқариш соҳасида яратилган миллий маҳсулотни, пуллик ва бепул кўрсатилган моддий хизматлар ҳажмини ҳам ўз ичига олади. Оралиқ истеъмол асосан ишлаб чиқариш жараёнида фойдаланилган воситалар қийматларини ўз ичига олади.

ХХБда оралиқ истеъмол фақат моддий ишлаб чиқариш соҳасидаги оралиқ истеъмолни ўз ичига оладиган бўлса, бу кўрсаткич МХТда ҳам моддий ишлаб чиқариш ҳамда хизмат кўрсатиш соҳаларидаги оралиқ истеъмолни қамраб олади.

Пировард маҳсулот — хизмат кўрсатиш соҳасининг истеъмолига ва жамғаришга сарфланишни ифодалайдиган кўрсаткичдир. Бу кўрсаткич ХХБ тизимида моддий ишлаб чиқариш соҳасидаги ялпи ишлаб чиқаришдан шу соҳадаги оралиқ истеъмолни айириб ташлашдан қолган натижага тенг бўлади.

МХТда эса бу кўрсаткич моддий ишлаб чиқариш ва хизмат кўрсатиш соҳаларидаги ялпи ишлаб чиқаришдан моддий ишлаб чиқариш соҳасидаги оралиқ истеъмолни чегириб ташлагандан сўнг қолдиққа ва хизмат кўрсатиш соҳасидаги оралиқ истеъмол қўшилгач, ҳосил бўлган кўрсаткичга тенг бўлади.

Миллий даромад — бирламчи даромадлар йиғиндисини ифодаловчи кўрсаткичдир. Бирламчи даромадлар меҳнат ҳақи, фойда, ишлаб чиқаришга солиқлар, мулкдан олинган даромадлар (фоиз, рента, дивидент) ҳисобига шаклланади.

МХТ ва ХХБ тизими макроиқтисодий кўрсаткичларини интеграциялаш.

1. ИШЛАБ ЧИҚАРИШ.

1. Ялпи ижтимоий маҳсулот (ХХБ услубияти бўйича).
2. Номоддий хизматлар.
3. Моддий неъмат ва хизматларнинг ялпи ишлаб чиқаришдаги салмоғи.
4. Оралиқ истеъмол (моддий ишлаб чиқариш харажатлари).
5. МХТ услубияти бўйича ЯИМ.
6. Амортизация (асосий фондларнинг эскириши).
7. Миллий даромад (МХТ услубияти бўйича).
8. Миллий даромад (ХХБ услубияти бўйича).
9. Корхоналарнинг соф маҳсулоти.
2. ДАРОМАД ВА ХАРАЖАТЛАР.
1. Меҳнат ҳақи.
2. Ижтимоий суғуртага ажратмалар.
3. Фойда.
4. Айланма солиғи.

5. Эгри солиқлар.
6. Субсидия.
7. Тадбиркорлик даромади.
8. Амортизация ажратмаси.
9. Аҳолининг мулкдан олган даромадлари.
10. Кирим ва тўловларнинг қайта тақсимланиши.
11. Жорий трансфертлар.
12. Мавжуд даромад.
13. Шахсий мавжуд даромад.
14. Шахсий мавжуд даромад ва аҳолининг умумий даромадлари.
15. Шахсий ёрдамчи хўжаликлардан олинган соф маҳсулотлар.

3. ЯКУНИЙ ИСТЕЪМОЛГА ХАРАЖАТЛАР.

1. Уй хўжалигида товарлар ва номоддий хизматларнинг истеъмол харажатлари.
2. Аҳолига бепул кўрсатилган хизматлар ҳажми.
3. Давлат бошқарув органларининг жорий харажатлари.
4. Ижтимоий ва нотижорат ташкилотларни шакллантириш учун қилинган харажатлар.
5. Якуний истеъмол харажатлари — жами.
6. Аҳолининг моддий неъмат ва хизматларга якуний истеъмоли.

7. Давлат муассасаларининг якуний истеъмоли.

4. ХОРИЖИЙ МАМЛАКАТЛАР БИЛАН АЛОҚАЛАР.

1. Товар ва хизматлар экспорти.
2. Товар ва хизматлар импорти.
3. Ташқи савдо қолдиғи.
4. Хорижий мамлакатлардан олинган иш ҳақи.
5. Хорижий мамлакатлардан жорий трансфертлар.
6. Бошқа мамлакатлардан олинган даромадлар.
7. Қарзларнинг ўсиши (пассив).
8. Хорижий мамлакатлардан соф трансфертлар.
9. Хорижга ишчи кучи экспорти.
10. Хорижий мамлакатлардан капитал трансфертлар.

5. ҚЎШИМЧА КЎРСАТКИЧЛАР.

1. Асосий фондлардан йўқотишлар.
2. Айланма воситалар ва захиралардан йўқотишлар.
3. Асосий фондларнинг амортизациясига ажратилмай қолган қисми.
4. Ижарадаги уй-жойлар амортизацияси.
5. Ҳарбий техникалар ва қуруллар учун харажатлар.
6. Иқтисодий тармоқлардаги моддий харажатлар.
7. Асосий фондларнинг ялпи жамланиши.

8. Моддий айланма воситаларнинг ўсиши.
9. Аҳоли томонидан номоддий хизматларни сотиб олиш.
10. Моддий неъматларни ялпи ишлаб чиқариш.
11. Номоддий хизматлар реализацияси.
12. Хизмат кўрсатиш соҳасида фойда.
13. Амортизация.
14. Асосий фондлардан йўқотишлар (ХХБ бўйича).
15. Бошқа кўрсаткичлар.

ХХБ тизими билан МҲТни бириктириш мақсадида ва унинг самарадорлигини таъминлаш учун «ўтиш калити» усули ишлаб чиқилган. Ушбу усул ХХБ ҳамда МҲТ асосий кўрсаткичларининг ўзаро боғланишини ифодалайди ва МҲТда энг муҳим макроиқтисодий кўрсаткичларни ҳисоб-китоб қилиш бўйича кенг қўлланилиши мумкин. Берилган усулни мамлакатларда ижтимоий-иқтисодий ривожланишни ифодаловчи асосий кўрсаткичлардан бири – миллий даромад кўрсаткичи мисолида кўриб чиқамиз.

1-чизма

МҲТ ва ХХБ тизими кўрсаткичларининг муҳим боғланишлари

ХХБ кўрсаткичлари	МҲТ кўрсаткичларига ўтиш	МҲТ кўрсаткичлари
1. Ялпи ижтимоий маҳсулот	= Пуллик ва бепул кўрсатилган номоддий хизматлар ҳажми = Уй-жой ва унинг эгалари томонидан тўланган шартли квартира ҳақи	1. Ялпи ишлаб чиқариш
2. Моддий харajatлар	= Хизмат кўрсатиш соҳасида моддий харajatлар = Асосий воситалар истеъмоли = Номоддий хизматларга тўловлар. = Маҳсулотларнинг табиий офатлар билан боғлиқ бўлмаган йўқотувлари = Уй-жойларни сақлаб туриш учун уларнинг эгалари томонидан жорий харajatлар. = Ҳарбий техникалар сотиб олиш = Ҳарбий хизматчилар, молиявий воситачиларга озик-овкат ва кийим-кечак харajatлари	2. Ораллик истеъмоли
3. Миллий даромад (1-2)		3. ЯҚҚ (1-2) 4. Маҳсулотларга соф солиқлар 5. Импортга соф солиқлар 6. ЯПМ (3+4+5)

Қисқача хулосалар

Қисқа қилиб айтганда, миллий ҳисоблар тизими иқтисодиёт бўйича бир бирига чамбарчас боғланган. У статистик кўрсаткичларни макроиқтисодий тизимда баҳолашга, ҳисобламалар тўпلامини ва баланс жадвалларини тузишга, иқтисодий фаолият натижаларини характерлаш, иқтисод тузилмасини ва бошқа муҳим зарурий боғланишларни ифодалашга хизмат қилади.

Ижтимоий-иқтисодий ривожланишдан келиб чиқиб, МХТга ўтиш республика иқтисодиётининг жаҳон иқтисодиёти билан мослашувини тезлаштиради. Республика ЯИМ кўрсаткичини халқаро таққослашга ва жаҳон ҳамжамиятига бирикишида муҳим ўрин тутаяди. БМТ бундай тизимга ўтишни ҳар томонлама рағбатлантирмоқда. МХТнинг жорий қилиниши БМТ институтлари билан ҳамкорлик жараёнини кенгайтиради, бозор иқтисодиётига ўтиш ишларини осонлаштиради, қўшиб ёзиш каби салбий ҳолатларга барҳам беради.

Назорат ва муҳокама учун саволлар

1. Халқ хўжалиги баланси тизими ва унинг асосий камчиликларини тушунтиринг.
2. МХТ билан ХХБ тизими орасидаги асосий фарқлар ва ўхшашликларни айтиб беринг.
3. ХХБ ва МХТнинг ўхшаш кўрсаткичларини аниқланг ва улар орасидаги фарқларни айтинг.
4. МХТни республикада шакллантириш жараёнидаги муаммоларни аниқланг.

Асосий адабиётлар

1. Кулагина Г.Д. Национальное счетоводство. Учебник. – М.: Финансы и статистика, 1997.
2. Национальное счетоводство. Учебник. Под.ред. Б.И. Башкатов – М.: Финансы и статистика, 2002.
3. Набихўжаев А. Миллий ҳисоблар тизмаси нима? – Т.: «Ҳаёт ва иқтисод» журнали, 1993 № 6, 14- 15 бетлар.
4. Макроиқтисодий статистика. Ўқув қўлланма. С. С. Ғуломов таҳрири остида. – Т.: Дитаф, 2001.
5. Рябушкин Б.Т. Национальные счета и экономические балансы. Практикум. – М.: Финансы и статистика, 2002.
6. Рябушкин Б.Т., Хоменко Т.А. Система национальных счетов. – М.: Финансы и статистика, 1993 .
7. Салин В.А ва бошқалар. Макроэкономическая статистика. – М.: Дело, 2001.
8. Ғойибназаров Б. Миллий ҳисоблар тизими – макроиқтисодий таҳлил асоси. Илмий рисола. – Т.: Фан, 2001.
9. Ғойибназаров Б. Миллий ҳисоблар тизими. – Т.: «Иқтисод ва ҳисобот» журнали, 1996 № 3, 46- 51 бетлар.

III боб

МИЛЛИЙ ҲИСОБЛАР ТИЗИМИДА ИҚТИСОДИЙ ФАОЛИЯТ ВА ИҚТИСОДИЙ ОПЕРАЦИЯЛАРНИНГ ТАСНИФЛАНИШИ

3.1. Иқтисодий фаолият ва унинг таснифланиши

МХТда иқтисодиёт ички ва миллий турга ажратилади. Миллий иқтисодиёт — шу минтақадаги резидентларнинг (улар қаерда яшаш ва ишлашдан қатъиназар) фаолиятини ифодалайди.

Ички иқтисодиёт деганда шу минтақадаги резидент ва резидент бўлмаганларнинг иқтисодий фаолияти тушунилади. Бу вақтда ички иқтисодиёт учун ялпи ички маҳсулот миллий иқтисодиёт учун ялпи миллий даромад ҳисобланади. Бу икки иқтисодиётни яққол ажратиш, тўғри белгилаш учун МХТда қуйидаги тушунчалар ишлатилади: иқтисодий ҳудуд, резидент, иқтисодий манфаат маркази. Иқтисодий ҳудуд — шу давлатни сиёсий мақсадлар учун қўллайдиган ҳудудга тўғри келмайди. Иқтисодий ҳудуд — шу давлат маъмурий бошқарадиган, ичида шахс (мол, товар) ва пулнинг бемалол ҳаракат қилиш ҳуқуқи ва имконияти мавжуд бўлган макон. Иқтисодий ҳудудга қуйидагилар киради:

1. Мусаффо осмон, шу давлат ҳудуди ҳисобланган ердаги сув, сув ости ва сув юзаси;

2. Хорижий мамлакатлардаги ажратилган ёки ижарага берилган ерлар - корхона, муассасалар, дипломатик таъкилотлар, ҳарбий, илмий-тадқиқот ва бошқа мақсадлар учун қурилган жойлар;

3. Институтцион бирликлар (уй хўжаликлари, корхона ва таъкилотлар) агар уларнинг иқтисодий қизиқиш маркази шу иқтисодий минтақа билан боғлиқ бўлса, унда улар резидент ҳисобланади. Демак, уй хўжаликлари, корхона, таъкилот ва муассасалар бир йил ва ундан кўпроқ вақт мобайнида шу давлат ҳудудидаги иқтисодий фаолиятда иштирок этсалар улар шу давлатнинг резиденти ҳисобланади.

Резидент тушунчаси фуқаролик ёки миллат тушунчасига тўғри келмайди. Лекин, ҳар бир киши шу ҳудудда бир йилдан ортиқ истиқомат қилса шу давлатнинг резиденти ҳисобланади. Санъаткорлар, талабалар, спортчилар ва бошқа шахслар шу мамлакатнинг резиденти ҳисобланмайдилар. Халқаро таъкилотларнинг ходимлари шу давлатда бир йилдан ортиқ истиқомат қилиб, ишласалар, улар ишлаб турган жойдаги давлатнинг

резиденти ҳисобланади. Самолёт ва кема ходимлари шу давлатнинг уй ҳўжалиги аъзолари бўлиб, бошқа давлатларда бўлсалар ҳам шу давлатнинг резиденти ҳисобланади. Резидент корхоналар, қурилиш бригадалари, қўшма корхоналар, қаерда иш-ламасин, иқтисодий қизиқиши шу давлат билан бир бўлса, улар шу давлатнинг резиденти саналади.

Иқтисодий манфаат маркази шундан иборатки, иқтисодий ҳудудда амалга ошириладиган ишлаб чиқариш ва хизмат кўрсатиш билан боғлиқ бўлган кооперациялар бир йил ва ундан ортиқроқ вақт мобайнида давом этиши керак. Ишлаб чиқариш жараёнининг ресурслари ва фойдаланиладиган маҳсулот ва хизматлар орасидаги боғланишни ўрганиш мақсадида миллий ҳисоблар тизимида институтцион бирликлар тармоқлар бўйича тақсимланади.

3.2. МХТда иқтисодий операцияларни гуруҳлаш

Операциялар миллий ҳисоблар ва иқтисодий фаолиятни ҳисобга олувчи бирликдир. Улар пул (харид - сотиш) ва натура (бартер, натурадаги иш ҳақи) шаклларида қайта тақсимлаш жараёнини акс эттиради. Иқтисодий операцияларни аниқлаш ва гуруҳлаш МХТда ҳисоб бирлигини аниқлаш жараёнидан иборат.

Иқтисодий операциялар ифодаланишига қараб бир томонли ва икки томонли бўлади. Агар маҳсулотни ишлаб чиқарувчилар яратган маҳсулотларини ўзлари истеъмол қилсалар, бу бир томонли операция ҳисобланади. Икки томонли операцияларга мисол қилиб, барча турдаги маҳсулотларни етиштириш ва хизмат кўрсатиш операцияларини келтириш мумкин.

Иқтисодий операциялар ўз тузилиши бўйича 2 гуруҳга бўлинади:

а) операциялар компенсация асосида тузилади. бунда товар, хизмат, пул оқимига жавобан товар, хизмат, пул оқими қайтариб берилади (бартер усули).

б) трансфертлар - операция бўлиб, маҳсулот, хизмат ёки пулни қайта тақсимлаш оқимидан иборат. Трансфертлар 2 хил бўлади: жорий ва капитал трансфертлар.

Жорий трансфертларга мисол қилиб, тўғри солиқларни, жарималар, ҳар хил йиғимларни, бадалларни ҳамда совға ва бошқаларни олиш мумкин.

Капитал трансфертлар иқтисодий ёрдам тариқасида бошқа давлатларга капитал қурилиш учун моддий ёрдам ажратиш, ҳарбий мақсадлардан ёки табиий офатлардан қўрилган зарар ўрнини давлат ҳисобидан тўлдирилишини ифодалайди.

МХТда операциялар 3 та синфга ажратилади: товар ва хизматлар, тақсимлаш ва молиявий операциялар.

- товар ва хизматлар операциялари - тармоқ ва секторларда ишлаб чиқариш, айирбошлаш, истеъмол қилиш жараёнларини ифодалайди. Булар қуйидаги операция категорияларидан иборат бўлади: товар ва хизматларни ишлаб чиқариш, оралиқ истеъмол, яқуний истеъмол, жамғариш, товар ва хизматлар экспорти, товар ва хизматлар импорти;

- тақсимлаш операциялари — институтцион секторлар ўртасида даромадларни айирбошлаш амалга оширилади. Уларга асосан қуйидагилар киради: ишловчиларнинг меҳнат ҳақи, ишлаб чиқариш ва импортга солиқлар, ишлаб чиқариш ва импортга субсидиялар, мулк ва тадбиркорликдан олинadиган даромад, бахтсиз ҳодисалардан суғурта қилиш операциялари, ҳар хил жорий трансфертлар ва бошқалар;

- молиявий операциялар иқтисодиётнинг турли секторларида молиявий активлар ва пассивлар ўзгаришини ифодалайди. Улар асосида жамғариш манбаалари ётади. МХТда молиявий мажбуриятлар асосан иқтисодиётни молиялаштиришни, молия, кредит операциялари ўзгаришининг махсус шакллари кўрсатади.

Қисқача хулосалар

МХТда иқтисодий фаолият ички ва миллий иқтисодиётга ажратилади. Улар орасидаги фарқни ўрганиш мақсадида иқтисодий ҳудуд, резидент, иқтисодий манфаат маркази каби тушунчалардан фойдаланилади.

Иқтисодий операцияларни гуруҳлаш МХТда ҳисоб бирлигини аниқлаш жараёнидан иборат. Иқтисод операциялар товар ва хизматларни ишлаб чиқариш, тақсимлаш ва молния операциялари орқали ифодаланиб, улар пул (харид-сотиш) ва натура (бартер, натурадаги иш ҳақи) шаклларида қайта тақсимлаш жараёнини акс эттиради.

Назорат ва муҳокама учун саволлар

1. Миллий иқтисодиёт деганда нимани тушунасиш?
2. Ички иқтисодиёт деганда нимани тушунасиш?
3. Резидент нима?
4. Иқтисодий манфаат маркази нимани характерлайди?
5. Иқтисодий ҳудуд нима?
6. Иқтисодий операция нима ва унинг қандай турлари мавжуд?
7. Трансферт нима?

Асосий адабиётлар

1. Иванов Ю.Н. Макроэкономическая статистика.- М.: Инфра, 2000.
2. Национальное счетоводство. Учебник. Под.ред. Б.И. Башкатов – М.: Финансы и статистика, 2002.
3. Рябушкин Б.Т., Хоменко Т.А. Система национальных счетов. – М.: Финансы и статистика, 1993.
4. Рогозникова Т.А. СНС – модель рыночной экономики. – Т.: Рынок, денги и кредит журналы, 1995 № 5, 49- 53 бетлар.
5. Ғойибназаров Б. Миллий ҳисоблар тизими – макроиқтисодий таҳлил асоси. Илмий рисола. – Т.: Фан, 2001.
6. Ғойибназаров Б. Миллий ҳисоблар тизими. – Т.: «Иқтисод ва ҳисобот» журналы, 1996 № 3, 46-51 б.
7. Ғойибназаров Б. Макроиқтисодиёт ва миллий ҳисоблар тизими. – Т.: «Мулқдор» газетаси. 2001, 20-26 июль.
8. Ғойибназаров Б. Дунёвий андозалар даражасидаги статистикани ташкил этиш. Т.: «Ўзбекистон иқтисодий ахборотномаси» журналы, 2001 № 3, 26-28 б.

IV боб

МИЛЛИЙ ҲИСОБЛАР ТИЗИМИДА ҚЎЛЛАНИЛАДИГАН ГУРУҲЛАШ ВА ТАСНИФЛАШЛАР

4.1. Иқтисодий фаолият турларини мулк шакллари, маъмурий ва иқтисодий ҳудуд ҳамда идоравий тасарруфи бўйича тас- нифлаш

Ўзбекистон Республикаси истиқлолга эришиб, жаҳон ҳам-
жамиятига ва БМТга аъзо бўлиши муносабати билан унинг
макроиқтисодий фаолият кўрсаткичларини ишлаб чиқиш ва
уларни ривожланган мамлакатлар кўрсаткичлари билан тақ-
қослаш вазифаси туғилди.

Макроиқтисодий статистикасининг ўрганиш объекти —
мамлакат иқтисодиёти бўлгани сабабли, у кўп сонли ишлаб чи-
қарувчи ва хизмат кўрсатувчи субъектлар — фирма, корхона,
ташкilot ва муассасаларнинг ўзаро бир-бири билан боғлиқ
фаолиятини ўрганadi. Маълумки, бу субъектларнинг айримла-
ри моддий неъматлар яратиб, уларни истеъмолчиларга етказиб
беради, айримлари турли-туман хизматларни амалга оширади,
давлатни бошқаришда иштирок этади, баъзилари эса илмий,
маърифий фаолият, маданий ва маиший хизмат кўрсатади.
Шунинг учун мавжуд корхона, ташкilot ва муассасалар фао-
лиятини ўрганишда уларнинг мулкчилик шакллари, маъмурий
ва иқтисодий ҳудудлар ҳамда идоравий тасарруфи бўйича гу-
руҳларга ажратиш — таснифлаш лозим.

Халқаро ҳамжамият мамлакатларининг андозалари асо-
сидаги таснифлаш юқорида қайд этилган белгилар асосида амалга
оширилади.

Мулкчилик шакллари бўйича гуруҳлаш учун республика-
мизнинг кўп укладли иқтисодиёти ўзига мос равишда қуйидаги
гуруҳларга бўлинади:

- давлат мулки;
- жамоа—кооператив мулки;
- жамоа мулки;
- турли жамиятлар (акционерлик) мулки;
- хусусий мулк;
- шахсий мулк.

Мулкчилик шакллари бўйича бундай гуруҳлаш ҳар бир
мулкчилик шаклининг мамлакатимиз ялпи ички маҳсулотини
яратишдаги ўрни, салмоғини ва аҳоли бандлигини аниқлаш им-
конини беради.

Маъмурий, идоравий тасарруфи бўйича гуруҳлашнинг асосий зарурати шундан иборатки, унинг ёрдамида халқ хўжалиги тармоқларини бошқаришнинг ташкилий шакллари аниқланади. Иқтисодиёт тармоқларини бошқариш эса тармоқ қоидалари асосида амалга оширилади. Масалан, умумтаълим мактабларини халқ таълими вазирлиги, қишлоқ ва сув хўжалиги тармоғини эса қишлоқ ва сув хўжалиги вазирлиги бошқаради ва ҳоказо.

Корхона ёки ташкилотлар вазирлик ёки идоравий тасарруфи доирасида яна республика, вилоят, туман тасарруфидаги корхоналарга гуруҳланади.

Маъмурий ва идоравий тасарруфи бўйича гуруҳлашдан асосий мақсад ҳар бир вазирлик бўйича ишлаб чиқарилган маҳсулотлар ҳажми, динамикасини, меҳнат унумдорлиги динамикасини, ишлаб чиқарган ва сотган маҳсулотлари бўйича режалари ва битимларининг бажарилиш даражасини назорат қилишдан иборат.

Худудлар бўйича гуруҳлаш мамлакат турли худудлари ривожланишини, ишлаб чиқариш кучларининг жойланишини ва худудлар ўртасидаги иқтисодий алоқаларини таҳлил қилиш имконини беради.

Мамлакатимиз иқтисодиёти алоҳида—алоҳида иқтисодий худудларга бўлинмаган, балки маъмурий худудларга ажратилган. Шу сабабли, корхоналарни автоном республика, вилоят, шаҳар ва туманлар тасарруфи бўйича ҳам гуруҳларга ажратиш мумкин.

Айрим тармоқларда худудлар бўйича махсус гуруҳлар қўлланилади. Масалан, кўмир саноатида, кўмир хавзалари бўйича, қишлоқ хўжалигида ер зоналари ва табиий-иқлим шароити бўйича ҳам гуруҳларга ажратилади.

4.2. Институтцион бирлик тушунчаси ва иқтисодий фаолият турларининг секторлама таснифи

Миллий ҳисоблар тизимининг асосий моҳияти иқтисодий фаолият натижасида даромад олишни ва ундан фойдаланишни талқин қилишдир. Миллий ҳисоблар тизимида (МХТ) моддий неъматлар яратиш, хизматлар кўрсатиш, тақсимлаш ва истеъмол қилишда қатнашувчилар бажарадиган иқтисодий вазифаси асосида гуруҳларга ажратилган. Ҳар бир гуруҳ ёки хўжалик бирлиги МХТда, иқтисодий агент деб юритилади.

Иқтисодий фаолият олиб бориш ҳуқуқига эга ва бошқа агентлар билан бўладиган ишларда иштирок этиш ҳуқуқига эга бўлган иқтисодий агент институтцион бирлик, деб аталади.

Институтцион бирлик — мустақил равишда фаолият кўрсатиб, даромад олувчи, барча молиявий мажбуриятларни бажа-

рувчи, қарамоғида барча турдаги мол-мулк ва пул маблағлари бўлган, уларни ўз ихтиёри билан ишлата оладиган муассасалардир. Бундай муассасалар алоҳида корхона, фирма, молиявий ташкилот ва бошқалар бўлиши мумкин. Улар ўз ҳисоб-китоб ишларини ўзлари тўлиқ юритадилар, банкларда ҳисоб рақамига эга бўладилар. Аудиторлар эса уларнинг хўжалик фаолияти натижаларини таҳлил қиладилар. Институтцион бирликлар амалга ошираётган бир жинсли фаолият асосида қуйидаги секторлар ва секторчаларга бўлинадилар:

1. Номолиявий корхоналар сектори;
2. Молия муассасалар сектори;
3. Давлат муассасалари сектори;
4. Уй хўжалигига хизмат кўрсатувчи нотижорат (ижтимоий) ташкилотлар сектори;
5. Уй хўжалиги сектори;
6. Ташқи дунё сектори.

Номолиявий корхоналар сектори молиявий ташкилотлардан ташқари институтцион бирликларни ўз ичига олади. Уларнинг асосий вазифаси маҳсулот ишлаб чиқариш ва номолиявий хизматлар кўрсатиш бўлиб, ўз харажатларини қоплаш учун фаолиятлари натижаларини кўзланган баҳоларда сотишдир. Аммо қўпгина ҳолларда ишлаб чиқариш харажатларининг бир қисми миллий иқтисодиёт манфаатларини ҳисобга олган ҳолда давлат бюджетидан субсидиялар ҳисобидан қопланади.

Молия муассасалари сектори мулкчилик шаклидан қаяти-назар тижорат асосида молиявий ва суғурта операциялари билан шуғулланувчи институтцион бирликларни, яъни тижорат банклари, қарз берувчи жамиятлар ва ассоциацияларни ўз ичига олади. Уларнинг асосий вазифалари — молиявий маблағларни чиқариш, сотиб олиш, сақлаш ва тақсимлаш, қимматли қоғозлар чиқариш, пул маблағларини сақлаш, корхоналар, уй хўжаликлари ва бошқаларга қарз беришдан иборат.

Банкларни ҳам, молиявий ташкилотларни ҳам давлат муассасалари сирасига киритиш мумкин. Марказий банк пул сиёсатини олиб боради ва унинг вазифасига қуйидагилар киради:

1. Пул чиқариш.
2. Хорижий валюталар захирасини бошқариш ва сақлаш.
3. Ссуда орқали бошқа (тижорат) банкларни пул билан таъминлаш.
4. Ҳукумат банки.
5. Қимматбаҳо қоғозларни сотиш ва сотиб олиш.

Суғурта ташкилотлари - ҳаётни қўнгилсиз ҳодисалардан суғурта қилиш ҳамда корхона ва уй хўжалиги мулклари суғуртаси билан шуғулланувчи институтцион бирликларни ўз ичига олади.

Давлат муассасалари сектори бозордан ташқари хизматлар кўрсатувчи ҳамда миллий даромад ва миллий бойликни қайта тақсимлаш вазифасини бажарувчи институтцион бирликлардан иборат. Уларга асосан давлат бюджети томонидан молиялаштирилувчи бошқарув, молия фаолияти, атроф-муҳит муҳофазаси, давлат ҳимояси, жамоа тартибини сақлаш ҳамда аҳолига илм олишида, соғлиқни сақлашда, саънат ва маданият, жисмоний тарбия ва спорт, ижтимоий суғурта соҳаларида пулсиз ёки имтиёзли хизматларни амалга оширувчи давлат муассаса ва ташкилотлари киради.

Давлат молия муассасаларига марказий, мийтақавий ва маҳаллий банклар кириб, уларнинг асосий вазифалари — давлат ташкилотларига молиявий хизматлар кўрсатиш (қимматбаҳо қоғозлар ва пул чиқариш, темир пуллар босиш, тилла захиралари ва хорижий валюта захираларини сақлаш) ва уй хўжалигига ва хусусий тадбиркорларга молиявий хизмат кўрсатишдир.

Уй хўжалигига хизмат кўрсатувчи нотижорат (ижтимоий) ташкилотлар уй хўжалигига бозордан ташқари хизматлар кўрсатиш билан шуғулланувчи институтцион бирликларни қамраб олади. Бунда давлат муассасалари томонидан молиялаштирилмайдиган, назорат қилинмайдиган ташкилотлар кўзда тутилиб, уларга асосан аҳолининг ҳамда турли сиёсий партиялар, касаба уюшма, турли ижтимоий ташкилот аъзоларининг илм олиши, соғлиқни сақлаши, дам олишини таъминловчи, уларга ижтимоий хизмат кўрсатувчи ва бошқа соҳалардаги индивидуал ва жамоа истеъмолини қондирувчи ижтимоий ташкилотлар киради.

Уй хўжалиги сектори аҳоли ёки аҳоли гуруҳларини, маҳсулот ва хизматларнинг истеъмолчилари ва ишчи кучини етказиб берувчиларни ўз ичига олади. Уй хўжалигига ҳам иқтисодий, ҳам юридик нуқтаи назардан ажратиб бўлмайдиган айрим шахсларнинг тадбиркорлик фаолиятлари ҳам киради.

Ташқи дунё секторига шу мамлакат резидентлари билан ҳар қандай операцияларни амалга оширувчи чет эл иқтисодий бирликлари киритилади.

Умуман, иқтисодий фаолият турларини мулк шакллари, ҳудудлар, иқтисодий секторлар бўйича таснифлаш, гуруҳлаш макроиқтисодий жиҳатдан миллий иқтисодиётни ўрганишнинг бошланиши ва бирламчи асоси ҳисобланади. Улар ишлаб чиқарилган маҳсулот (хизмат)лар ҳажми, уларнинг турлари ва таркиби, пул айланиши бўйича объектив маълумотларни олиш, бу маълумотларни таҳлил қилиш ва ички имкониятлардан самарали фойдаланиш имкониятини беради.

Иқтисодий секторлар асосий ресурсларининг келиб чиқиши ва асосий вазифалари

	Секторлар	Иқтисодий фаолият турлари	
		Асосий вазифа	Асосий ресурслар
1	Товар ва хизматларни ишлаб чиқариш	Товар ва номолиявий бозор хизматларини ишлаб чиқариш	Маҳсулотни сотишдан келадиган тушум
2	Молия муассасалари	Молия, яъни молиявий ресурсларни йиғиш, ўтказиш ва тақсимлаш, сугурта ажратмалари	Фойда, молиявий мажбуриятлар, фонд, сугурта бадаллари
3	Давлат корхоналари	Жамоа истеъмолчи учун побозор хизматларини ишлаб чиқариш ва миллий даромад ҳамда миллий бойликни қайта тақсимлаш операцияла-ри	Мажбурий солиқлар тўлови
4	Ҳў хўжалигига хизмат кўрсатувчи нотижорат (ижтимоий) ташкилотлар	Алоҳида уй хўжалиги гуруҳлари учун побозор хизматларини ишлаб чиқариш	Истеъмолчи сифатида уй хўжаликларининг ихтиёрий бадаллари, мулкдан олинган даромад
5	Ҳў хўжалиги а) истеъмолчи сифатида б) тадбиркор сифатида	Истеъмол товар ва номолиявий бозор хизматларини ишлаб чиқариш	Меҳнат ҳақи, мулкдан олинган даромад, трансфертлар маҳсулотни сотишдан келадиган тушум
6	Ташқи дунё	Ушбу сектор бирор асосий ресурс ва вазифаларини ифодаламайди. Бу асосан чет давлатлар ва мамлакат институтцион birlikлари (резидентлари) ўртасидаги операцияларни ҳисобга олади	

4.3. Ишлаб чиқариш бирлиги ҳақида тушунча ва иқтисодий фаолият турлари тармоқларининг таснифи

Маълумки, иқтисодиётда асосан уч хил фаолиятни кўриш мумкин: 1.Ишлаб чиқариш. 2. Истеъмол. 3. Жамғариш.

Ишлаб чиқариш шундай жараёнки, унинг натижасида истеъмол ёки жамғариш учун товар ва хизматлар яратилади. Ишлаб чиқариш фаолиятини амалга ошириш учун эса ишчи кучи, иш қуроли ва технология, меҳнат предмети бўлиши шарт. Демак, ишлаб чиқариш жараёнига ресурсларни жалб қилиш ва маҳсулот (хизмат) яратиш фаолият турини аниқлайди.

Алоҳида олинган иш фаолияти бир хил турдаги маҳсулот ишлаб чиқаришга олиб келади, яъни бир турдаги иш фаолияти

асосан битта оддий ишлаб чиқариш жараёнидан иборат. Аммо ҳар қандай ишлаб чиқариш жараёни ёки иш фаолияти бир неча босқичлардан иборат. Ишлаб чиқариш жараёнининг босқичлари қанчалик кўп бўлса, фаолият турлари ҳам шунчалик ортиб боради.

Масалан, автомобиль ишлаб чиқариш бир турдаги фаолият ҳисобланади. Аммо бу жараён қўйиш, темирчилик ишларини, пайвандлаш, йиғув, бўяш ва бошқа бир қанча фаолият турларини ўз ичига олади. Агар бу жараёнда автомобилнинг мотори, узатиш қутиси, асбоб-ускуналар ишлаб чиқарилса, уларнинг ҳаммасига бир фаолият тури сифатида қаралади. Дейлик, корхона охириги маҳсулотни ишлаб чиқаради. Ишлаб чиқаришда турли фаолият турлари қўлланилади. Аммо ишлаб чиқариш жараёнлари бу корхонада юқори даражада узвий боғлиқдир. Бундай ҳолатда бу корхонадаги фаолият турларининг бирига асосий, қолганларига ёрдамчи фаолият, деб қаралади. Бундай фаолият турлари бўйича сотилган маҳсулот ёки кўрсатилган хизматларнинг қўшимча салмоғи орқали аниқлаш мумкин. Лекин бу жуда мушкул иш. Шу боис асосий ҳамда ёрдамчи фаолият кўпинча фаолият натижасидаги товар ва хизматларга тўғри келган ялпи маҳсулот салмоғи билан, бу ҳам тўғри келмаса, фаолият турларида банд бўлган ишчилар салмоғи орқали аниқланади.

Яна бошқа томондан қаралса, бир турдаги фаолият натижасида икки ва ундан ортиқ турдаги маҳсулотлар яратилиши мумкин. Аммо ишлаб чиқаришни ташкил қилиш нуқтаи назаридан ишлаб чиқариш жараёнлари бир-бири билан боғлиқ эмас: технологияси ҳам, ишлаб чиқариш омиллари ҳам турлича. Бошқача айтганда, бу корхонада бир-бири билан боғлиқ бўлмаган икки хил маҳсулот ишлаб чиқарилади. Бундай ҳолларда ишлаб чиқариш жараёнларини турли фаолият турларига ажратиш мумкин. Лекин, бу ишлаб чиқариш бўлинмаларини тўғридан-тўғри ажратиш, дегани эмас.

Кўриниб турибдики, фаолиятни асосий ва ёрдамчи турларга ажратиш мумкин. Асосий ва ёрдамчи фаолият натижасида олинган маҳсулот ёки кўрсатилган хизматлар бозорда сотиш учун аввалдан белгиланмаган ҳолларда ишлатиш, сақлаш ёки қайта ишлаш учун ишлаб чиқарилади. Ёрдамчи фаолият эса асосий ва кўмакчи фаолиятга хизмат қилиш учун амалга оширилади. Бу фаолият маҳсулоти тасодиқий равишда бозорда сотилиши мумкин. Бундай ҳолларда кўмакчи фаолият маҳсулоти ҳисобланади. Масалан, корхона ўзининг компьютер хизматларидан ўзи фойдаланди ёки турли дастурларни четга сотди.

Иккиламчи фаолият турига ҳар бир алоҳида фаолият тури кириб, унинг маҳсулоти охириги ҳисобда 3 томон учун ишлаб чиқарилади ва у, албатта, иккиламчи фаолият маҳсулоти ҳисобланади. Аксарият иқтисодий объектларда бир қанча иккиламчи маҳсулотлар яратилади. Ёрдамчи фаолиятлар асосий ва иккиламчи фаолиятни амалга ошириши мумкин эмас. Ёрдамчи фаолиятга бухгалтерия ҳисоби, маҳсулотларни ташиш, сақлаш, сотиш ва сотиб олиш, тузатиш, хизмат кўрсатиш, қўриқлаш ва ҳоказолар киради. Статистик бирликларни таснифлашда ёрдамчи фаолият турлари ҳисобга олинмайди. Асосий фаолият турининг бирлиги асосан бошқа бирликларга ёки истеъмолчиларга сотган ёки жўнатган маҳсулоти ёки хизмати асосида аниқланади. Демак, бир турдаги ишлаб чиқариш фаолиятларининг йиғиндиси тармоқни ташкил этади. Ижтимоий меҳнат тақсимотига, бажарадиган вазифалари моҳияти ва хусусиятига қараб меҳнат фаолиятининг барча турлари тармоқларга ажратилади. Халқ хўжалиги тармоқлари ижтимоий меҳнат тақсимооти ҳамда ижтимоий маҳсулот яратишдаги хусусиятига қараб, моддий неъмат ишлаб чиқарадиган, моддий неъмат ишлаб чиқармайдиган соҳа тармоқларига бўлинган ва улар ўз навбатида яна бир неча тармоқларга ажратилган эди.

Халқаро андозадаги иқтисодий фаолият турларининг тармоқ таснифи 1948 йилда БМТнинг Статистика комиссияси томонидан ишлаб чиқарилган ва қабул қилинган. У 1958, 1968 ва 1993 йиллардан қайта кўриб чиқилган. Бунда иқтисодий фаолият натижаси миллий даромад яратишнинг асоси сифатида қаралиб, ишлаб чиқариш ва ноишлаб чиқариш соҳаларига ажратилмаган. Бундай тасниф асосида уч белги қабул қилинган:

1. Асос қилиб олинган материалларнинг натурал кўриниши.
2. Маҳсулотни бевосита белгиланган мақсадда ишлатиш.
3. Меҳнат предметларига ишлов бериш даражаси билан боғлиқ бўлган технологик жараённинг хусусияти.

Халқаро андозавий тармоқлар таснифи (ХАТТ) ишлаб чиқариш жараёнларининг кетма-кетлик қоидалари бўйича тузилиб, натурал табиий моддий ресурслардан фойдаланувчи тармоқлардан (қишлоқ хўжалиги, ўрмон хўжалиги, балиқчилик, овчилик) бошланиб, қазиб олиш, қайта ишлаш саноати, қурилиш, алоқа, транспорт, молия, кредит ва ҳоказо тармоқларга ўтилади.

Барча иқтисодий фаолият турлари бўйича халқаро андозавий тармоқлар таснифи (ХАТТ) иқтисодий фаолият турларини таснифлашни БМТ томонидан қабул қилинган таснифлари бўлиб, 1993 йилда статистика комиссиясини 3-ўқиши билан тўлдирилган.

Халқаро андозавий тармоқлар таснифи тузилиши
(3-редакция, 1993 йилдаги наشري)

Шўъбалар	Гуруҳлар сони				
	Жами	шу жумладан, даражалари бўйича			
		I Таснифлаш I-даражаси	II (бўлим)	III (гуруҳ)	IV (синф)
I	2	3	4	5	6
ЖАМИ	526	17	60	159	290
A. Қишлоқ хўжалиги, овчилик ва ўрмончилик	18	1	2	6	9
B. Балиқчилик	4	1	1	1	1
C. Қазиб олувчи саноат	28	1	5	10	12
D. Қайта ишловчи саноат	210	1	23	61	125
E. Электроэнергетика, газ ва сув таъминоти	11	1	2	4	4
F. Қурилиш	12	1	1	5	5
G. Улгуржи ва чакана товар оборот; автомобиль, мотоцикллар таъмири	50	1	3	17	29
H. Мехмонхона ва ресторанлар	6	1	1	2	2
I. Транспорт, омборхона хўжалиги ва алоқа	33	1	5	10	17
J. Молиявий воситачилик	21	1	3	5	12
K. Қўчмас мулк операциялари, ижара ва тижорат фаолияти	54	1	5	17	31
L. Давлат бошқаруви ва мудофаа, ижтимоий сўғуртага ажратмалар	13	1	1	3	8
M. Таълим	11	1	1	4	5
N. Соғлиқни сақлаш ва ижтимоий сўғурта	11	1	1	3	6
O. Бошқа коммунал, ижтимоий ва алоҳида хизматлар	36	1	4	9	22
P. Ёлланма ходимларга асосланган хусусий үй хўжаликлари	4	1	1	1	1
Q. Экстерриториал ташкilotлар ва идоралар	4	1	1	1	1

Юқоридаги жадвалда кўрсатилган ХАТТ 17 шўъбадан иборат бўлиб, лотин ҳарфлари билан белгиланган. Бир шўъба бир бўлимдан ташкил топган. Бўлимлар ва гуруҳлар қуйидагилардан иборат:

- а) ишлаб чиқариш хусусиятига эга бўлган товар ва хизматлар (жисмоний ҳолати, ишлаб чиқариш босқичлари);
- б) товар ва хизматлар номи;
- в) хомашё, ишланувчи материаллар ва ишлаб чиқариш технологияси.

Шунингдек, жадвалда маҳсулотларни марказий таснифлаш бўйича шу таснифга эга бўлган 10 та шўъба кўрсатилган, аммо баъзи бўлимлар бўйича берилмаган. Буларга 1,2,3 ва 7-шўъбалар киради. Транспортабель товарлар ўз навбатида 0-4-бўлимларда, нотранспортабель товарлар ва хизматлар 5-9 бўлимларда кўрсатилган.

4.4. Макроиқтисодий статистикада қўлланиладиган бошқа гуруҳлаш ва таснифлашлар

Юқорида баён этилган ХАТТдан ташқари статистикада у билан боғлиқ бир қанча таснифлашларни кўриб чиқиш мумкин. Жумладан, тармоқларни ҳудудий бошқаришнинг ташкилий тузилиши (шакли) бўйича, мулкчилик шакли бўйича таснифлаш ва ҳоказо. Бундан ташқари макроиқтисодий статистикада маҳсулотларнинг халқаро таснифи ва халқаро савдо таснифларини ўрганиш ҳам муҳим аҳамият касб этади. Маҳсулотлар таснифи жабҳасидаги ҳозирги замон андозалари халқаро меҳнатни ташкил этиш доирасида узоқ муддат олиб борилган иш натижаси бўлиб, ҳозирги кун амалиётида 1968 йилдаги таснифга нисбатан 1993 йилда аниқлик киритилиб, тўлдирилган таснифдан фойдаланиб келинмоқда. Маҳсулотларнинг халқаро андозалардаги таснифи (МХАТ) бўйича гуруҳлашга “фаолият тури” асос қилиб олинган. Лекин бунда кўпинча тармоқ белгиларига асосланган. Ҳозирги кунда амал қилиб келинаётган МХАТга асосан ходимлар қуйидаги 11 та гуруҳга бўлинган:

1. Эркин мутахассисликка эга шахслар, техниклар ва бири-бирига ўхшаш мутахассисликлар.
2. Маъмурий ва бошқарув ходимлари.
3. Девонхона хизматчилари.
4. Савдо ходимлари.
5. Хизмат кўрсатиш соҳаси ходимлари.
6. Қишлоқ хўжалиги, ўрмон хўжалиги ходимлари, баликчилар ва овчилар.
7. Моддий ишлаб чиқариш соҳаси ходимлари.
8. Транспорт соҳаси ходимлари.
9. Алоқа соҳаси ходимлари.
10. Машғулот тури бўйича таснифга кирмайдиган ходимлар.
11. Махсус гуруҳ, ҳарбий хизматчилар.

Халқаро андозалар юқорида келтирилган МХТ пинг йирик гуруҳлари асосида 84 та гуруҳчаларга (иккинчи даражали бўлиниш), 784 та уч рақамли (3 даражали булиниш) ва 150 та тўрт рақамли, жами 5,5 мингта турли машғулотларни бирлаштирувчи бўлимчаларга бўлинган.

Халқаро савдо таснифи бошқа таснифларга нисбатан тўла-роқ ва мукамалроқ ишлаб чиқилган. Бу таснифга давлат ташкилотларининг, халқаро ташкилотларнинг алоҳида эътибор беришларига асосий сабаб божхона сиёсатининг талабчанлигидир. Ташқи савдо соҳасида жуда кенг турдаги истеъмол моллари ва ишлаб чиқариш воситаларининг барча ассортиментлари бўйича турлари қамраб олинган. Савдо таснифида маҳсулотлар таснифи билан тармоқлар таснифини чамбарчас бирлаштириш имкониятлари тўғрисидаги масалани ҳал қилиш зарур. Агар товарлар таснифида тармоқ белгисига мос келмайдиган белги асос қилиб олинса, у ҳолда маълумотларни солиштиришда қийинчиликлар пайдо бўлади. Шунингдек, турли тармоқ маҳсулотларини товарлар гуруҳида аралаштириб юбориш натижасида ҳам қийинчиликлар туғилиши мумкин. Аксарият маҳсулотларнинг истеъмол қийматларидан келиб чиққан ҳолда маҳсулотлар илмий таснифланади. Бошқалари соф натурал белгилари, масалан, маҳсулотларнинг кимёвий таркиби орқали таснифланади.

Хулоса қилиб айтганда, халқаро тармоқлар таснифи иқтисодиётда тармоқлар, корхоналар ва уларнинг бўлинмаларини тақсимлаш учун зарур. Иқтисодий фаолият турларини таснифлаш ишлаб чиқариш ва унга таъсир қилувчи омиллар тўғрисидаги статистика маълумотларини таҳлил қилиш учун база бўлиб хизмат қилади. Уз навбатида Ўзбекистонда халқаро андозавий таснифлаш (БМТ услубияти бўйича) тизимини киритиш зарур. Бир сўз билан айтганда, барча иқтисодий фаолият турлари бўйича халқаро таснифлашлар иқтисодиётни ўрганиш ва уни таҳлил қилишда иерархик тузилма бўлиб хизмат қилади.

Қисқача хулосалар

МХТ да қўлланиладиган гуруҳлаш ва таснифлашларда иқтисодий фаолият турлари мулкчилик шакллари, маъмурий ва иқтисодий ҳудуд ҳамда идоравий тасарруфи бўйича таснифланади.

Мулкчилик шакллари бўйича гуруҳлашда ҳар бир мулк шаклининг мамлакатимиз ЯИМни яратишдаги ўрни, салмоғи ва аҳоли бандлиги аниқланади.

Маъмурий, идоравий тасарруфи бўйича гуруҳлашнинг асосий зарурати шундан иборатки, унинг ёрдамида иқтисодиёт тармоқларини бошқаришнинг ташкилий шакллари аниқланади.

Ҳудудлар бўйича гуруҳлаш мамлакат турли ҳудудлари ривожланишини, ишлаб чиқариш кучларини жойлаштиришни ва ҳудудлар ўртасидаги иқтисодий алоқаларни таҳлил қилиш имкониятини беради.

Назорат ва муҳокама учун саволлар

1. МХТ да қўлланиладиган гуруҳлаш ва таснифлашларни изоҳланг.

2. Халқаро андозавий тармоқлар таснифини тушунтиринг.

3. БМТ таснифларини изоҳланг.

4. МХТда қўлланиладиган бошқа таснифлаш ва гуруҳлашларни изоҳланг.

5. Иқтисодиётни мулк шакллари бўйича гуруҳлашдан кўзланган асосий мақсад нима? Уларнинг турларини кўрсатинг.

6. Институтцион бирлик деганда нимани тушунасиз?

7. Институтцион бирликларни секторларга таснифланг.

8. Халқаро андозавий тармоқлар таснифи (ХААТ) ва унинг моҳиятини тушунтиринг.

Асосий адабиётлар

1. Акрамов Э.А., Ишмухамедов Ш. Узбекистан на пути к рынку: теоретические основы, условия и практика перехода. — Т.: Узбекистан, 1993.
2. Кулагина Г.Д. Национальное счетоводство. Учебник. — М.: Финансы и статистика, 1997.
3. Национальное счетоводство. Учебник. Под ред. Б.И. Башкагов — М.: Финансы и статистика, 2002.
4. Салин В.А ва бошқалар. Макроэкономическая статистика. — М.: Дело, 2001.
5. Фойибназаров Б. Миллий ҳисоблар тизими — макроиқтисодий таҳлил асоси. Илмий рисола. — Т.: Фан, 2001.
6. Фойибназаров Б. Миллий ҳисоблар тизими. — Т.: «Иқтисод ва ҳисобот» журналі, 1996 № 3, 46-51 б.
7. Фойибназаров Б. Миллий ҳисоблавр тизимида қўлланиладиган гуруҳлаш ва таснифлашлар. — Т.: «Бозор, пул ва кредит» журналі, 2002 № 4, 79- 82 б.
8. Фойибназаров Б. Молиявий моддий механизмнинг тақомиллашувидаги ўзгаришлар таҳлили. — Т.: «Ўзбекистон иқтисодий ахборотномаси» журналі, 2000 №10, 38-41 б.

МАКРОИҚТИСОДИЙ ФАОЛИЯТ НАТИЖАЛАРИНИ ИФОДАЛОВЧИ КЎРСАТКИЧЛАР ТИЗИМИ

5.1. Макроиқтисодий кўрсаткичларни ҳисоблашнинг умумна- зарий асослари

Маҳсулот ишлаб чиқариш ва хизмат кўрсатиш учун қуйидаги омиллар бўлиши зарур: ишчи кучи, капитал, ер ва тадбиркорлик. Ишчи кучи ишлаб чиқариш жараёнининг энг асосий омили бўлиб, унинг меҳнат сарфи натижасида товарлар яратилади ва хизматлар кўрсатилади. Меҳнат сарфи учун ишчи кучи иш ҳақи олади ва бу унинг даромади ҳисобланади.

Ишлаб чиқариш капитал билан таъминланса, товар ва хизматлар ҳажми ортади, миллий иқтисодиёт ривожланади. Ишлаб чиқаришни энг илғор технология билан қуроллантириш, маҳсулотнинг рақобат қобилиятини ошириш, яхши реклама қилиш, хомашё олиш ва бошқа кўп масалалар капиталга боғлиқ. Капитал эгалари сарфлаган капиталларидан белгиланган фойзда даромад оладилар.

Ишлаб чиқариш корхоналари ҳам, уй хўжаликларига хизмат кўрсатиш соҳалари ҳам маълум жойда, яъни ерда жойлашган. Ер эгалари ишлаб чиқаришни ташкил этишдан рента тўловлари олиб, даромад топадилар.

Тадбиркорлар ишчи кучи, капитал ва ердан фойдаланиб, бозорда талабга мос ҳажмдаги, сифатдаги маҳсулотларни ишлаб чиқарадилар. Агар тадбиркорлар бозор конъюнктурасига мос товарларни ишлаб чиқарса, уларни сотиб даромад ёки фойда оладилар.

Фойда олган тадбиркорлар фаолиятини давом этгирса, фойда олмаганлари эса инқирозга учрайди ва табиий танловда йўқолиб боради.

Юқоридаги 4 гуруҳда баён этилган ишлаб чиқариш омиллари биргаликда товар ва хизматлар яратар экан, уларнинг эгалари даромад қиладилар. Уларнинг биргаликдаги ҳаракатини мувофиқлаштириш зарур, чунки уларнинг ялпи фаолиятдан ялпи ички маҳсулот (ЯИМ) ва миллий даромад (МД) яратилади.

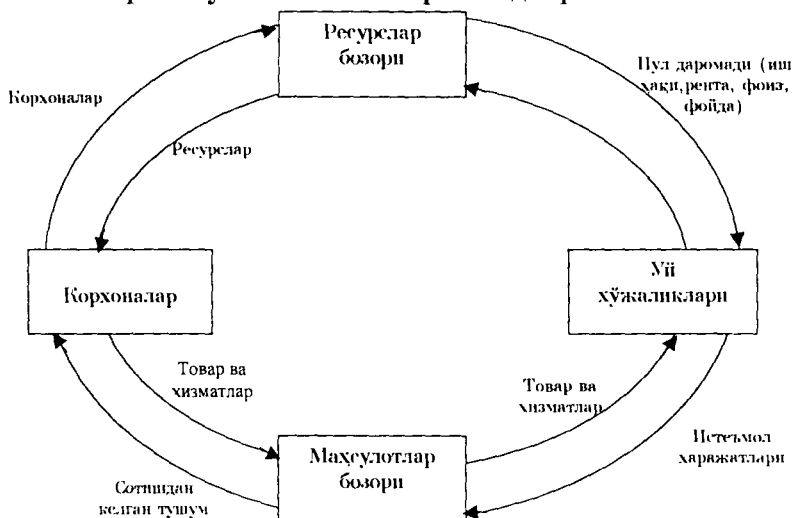
Товар ва пуллик хизматларни ишлаб чиқариш жараёни эркин тадбиркорлар ва эркин истеъмолчиларнинг ўзаро иқтисодий муносабатларини ўз ичига олади. Уларнинг эркин иқтисодий муносабатларини ўрганишимиз учун товар ва пулли хиз-

матларнинг доиравий айланиш моделини кўриб чиқамиз (2-чизмага қаранг).

Товар ва хизматлар ишлаб чиқариш учун жами фирмалар ишлаб чиқариш омиллари бозорига мурожаат қиладилар. Ишлаб чиқариш омиллари бозоридан хомашё ва материаллар, ёқилғи, ишчи кучи, капитал ва шу каби ишлаб чиқариш омилларини сотиб оладилар. Фирмаларда сотиш учун товар (хизмат)лар ишлаб чиқарилади ва улар товар ва хизматлар бозорига олиб бориб сотилади. Бунда омилларнинг фирмаларга қараб ҳаракатини, фирмалардан ишлаб чиқариш омиллари учун пулнинг оқимини кўрамиз.

2-чизма

Товар ва пуллик хизматларнинг доиравий айланиши

Фирмалардан эса товар ва хизматлар бозорига товарлар оқими ҳаракат қилса, ўз навбатида товар ва хизматлар бозоридан фирмаларга уларнинг сотилишидан пул келади. Уй хўжаликлари эса тайёр маҳсулотлар ва хизматларнинг истеъмолчиларидир. Улар товарларни истеъмол қилиш учун сотиб оладилар ва уларнинг ўрнига пул тўлайдилар. Уй хўжаликлари пул ишлаб чиқариш омиллари бозоридан келиб тушади. Яъни, уй хўжаликлари ишчи кучини ишлаб чиқариш омиллари сифатида сотиб, унинг эвазига пул оладилар.

Шундай қилиб, товар ва хизматлар макро ва микро кўламда ҳаракат қилади. Макро кўламдаги товар ва хизматлар-

нинг доиравий айланиши ва унинг самарадорлигини ошириш билан макроиқтисодиёт шуғулланади. Микроиқтисодиёт эса худди шу омилларни яхлит фирмалар, уй хўжалиги, деҳқон-фермер хўжалиги, яхлит миллий ишлаб чиқариш омиллари ва товар, хизматлар бозори сифатида ўрганади.

2-чизмада келтирилган товар ва пулларнинг макроқўламдаги доиравий айланиши товар ва пуллар оқимининг энг оддий моделидир. Унинг ёрдамида товар ва пулларнинг оқими-ни, унинг доиравий ҳаракатини, ушбу ҳаракатда ҳар бир ишлаб чиқариш омилининг ўз ўрни, функциялари борлигини, иқтисодий манфаатларнинг тўқнашувини, ҳар бир омилнинг самарали алмашув учун ҳаракатини, макроқўламдаги мураккаб манфаатларни, истакларни тасаввур этиш мумкин.

Товар ва хизматлар натурал, шартли-натурал ва қиймат (пул) ҳолатида ҳисобга олинади.

Маҳсулотнинг натурал ҳолда ҳисобга олиниши шу маҳсулотнинг истеъмол қиймати томонини ифодалаб, унинг физик хусусиятига боғлиқ бўлган ўлчов бирлиги билан ўлчанади. Маҳсулотларни натурал ҳолда ҳисобга олганда қуйидагилар ўлчов бирликлари бўлиб хизмат қилиши мумкин: маҳсулотларнинг сони (дона), вазни (кг), узунлиги (м, км), майдони (м, кв, га), ҳажми (м.куб) ва ҳоказо.

Айрим ҳолларда бир турдаги маҳсулотлар бир-биридан сифат жиҳатидан фарқ қилади. Аммо маҳсулотлар натурал ҳолда ҳисобга олинганда уларнинг сифат томонлари ўз ифодасини топмайди. Маҳсулотлар шартли натурал ўлчов бирлигида ҳисобга олинганда уларнинг истеъмол қийматлари эътиборга олинади. Шартли-натурал ўлчов бирлиги бир турдаги маҳсулотларга қўлланилади.

Ишлаб чиқарилган маҳсулотларнинг умумий ҳажмига тавсиф бериш учун бир корхона доирасида ҳам, тармоқ ва халқ хўжалиги бўйича ҳам ҳар хил турдаги маҳсулотларни ўзаро қўшиб ҳисоблаш лозим.

Маҳсулотларни қиймат (пул) усулида ҳисоблаш усули уларни корхона ҳамда бутун иқтисодиёт бўйича қўшиб ҳисоблаш ва йиғиндисини аниқлаш имконини беради. Бунда маҳсулот сифати ҳам эътиборга олинади, чунки юқори навли маҳсулотлар паст навли маҳсулотларга нисбатан юқори баҳоларда баҳоланади. Бу усулда кўрсатилган хизматлар ҳам айнан шу усулда ҳисобга олинади.

5.2. Ялпи ички маҳсулотни ҳисоблаш усуллари

Макроиқтисодиётда турли мақсадларга йўналтирилган кўп-лаб кўрсаткичлар (ялпи ички маҳсулот, миллий даромад ва бошқалар)дан фойдаланилади. Улар орасида энг асосийси бўлиб, ялпи ички маҳсулот (ЯИМ) кўрсаткичи ҳисобланади.

ЯИМ – миллий иқтисодиёт бўйича иқтисодий фаолиятнинг яқуний кўрсаткичларини ифодаловчи умумий кўрсаткичдир. У асосан бир-бири билан мустақкам боғланган иқтисодий жараён оқимларини: моддий неъматлар ишлаб чиқариш, хизматлар кўрсатиш, даромадларни тақсимлаш, моддий неъмат ва хизматлардан пировард фойдаланишни ўрганишда кенг қўлланилади.

ЯИМ – барча хўжалик бирликлари бўйича: моддий ишлаб чиқариш соҳасидаги корхоналар, ташкилотлар ва муассасаларни, хизмат кўрсатиш соҳасини, шунингдек, аҳолининг шахсий ёрдамчи хўжалиklarини, яқка тартибдаги меҳнат фаолиятининг иқтисодий натижаларини ўз ичига олади. Иқтисодий фаолият натижалари яратилган моддий неъматлар ва кўрсатилган хизматларни ўз ичига олади.

ЯИМни ҳисоблашда 3 хил усулдан фойдаланамиз (ишлаб чиқариш, тақсимот ва яқуний истеъмол).

ЯИМ эса ушбу мамлакат ҳудудидаги хўжалик бирликлари томонидан моддий бирликлар ишлаб чиқариш ва хизматларни кўрсатишни акс эттиради.

ЯИМ – йил давомида мамлакатда яратилган пировард маҳсулотларнинг қийматини ифодалайди (5-жадвалга қаранг). МҲТнинг умумий ҳисобларида ЯИМ ни такрор ишлаб чиқаришнинг ҳар хил томонлари: уни ишлаб чиқариш, ташкил топиши, тақсимлаш ва жамғариш ҳамда бошқа қатор мақсадлар акс эттирилади.

ЯИМда ўзаро боғланган ва бир-бирини тақозо этадиган товарлар ва хизматлар, даромадлар оқими такрор ишлаб чиқариш жараёнида босқичма – босқич ифодалаб берилади.

5-жадвал

Ўзбекистон Республикаси ялпи ички маҳсулоти таркиби, %

	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002
Саноат	17,0	17,1	17,8	15,6	14,9	14,3	13,8	14,1	14,1
Қишлоқ хўжалиги	34,5	28,1	22,4	28,3	26,8	29,0	30,4	30,0	30,6
Қурилиш	7,2	7,1	8,2	7,3	7,5	6,7	6,1	5,8	4,9
Бошқа соҳалар	33,1	34,6	37,1	36,5	36,4	36,5	37,0	38,2	38,7
Товарларга ва экспорт, импорт муомалагарига соф соликлар	8,2	13,1	14,4	12,4	14,4	13,4	12,7	11,9	11,7
Жами	100	100	100	100	100	100	100	100	100

Мабса: Ўзбекистон Республикаси Давлат Статистика Қўмитаси маълумотлари.

Жадвал маълумотларидан кўришимиз мумкинки, республика ялпи ички маҳсулоти таркибида қишлоқ хўжалиги тармоғининг салмоғи анча катта. Ўзбекистонда ЯИМ таркибида қишлоқ хўжалигининг салмоғи 1995 йилда 28,1% ни ташкил этган бўлса, 2002 йилда 30,6% ни ташкил этди. Асосан 1996 йилдан ҳозирги давргача реал ЯИМ ўсиши давом этиб келмоқда. Бу ўсишни саноат, қишлоқ хўжалиги ва хизмат кўрсатиш тармоқлари таъминламоқда.

Ялпи ички маҳсулотни ишлаб чиқариш усулида ҳисоблашда иқтисодиёт тармоқларида ишлаб чиқарилган ялпи қўшилган қийматнинг умумий йиғиндиси олинади.

6-жадвал

Ишлаб чиқариш усули бўйича ЯИМнинг баҳоланиши
(млн.сўм, жорий нархларда)

Йиллар	Номинал ЯИМ, млн.сўм	Жами қўшилган қиймат	Шу жумладан				
			қишлоқ хўжалиги	Саноат	қурилиш	бошқа фаолият турлари	товарлар ва импорт соф солиғи
1995	302787,3	262989,8	85112,9	51374,5	21368,8	104773,6	39797,5
1996	559071,6	478410,0	125383,1	99713,1	46110,7	207203,1	80661,6
1997	976830,0	855898,4	276037,8	152450,0	70984,0	356426,6	120931,6
1998	1416157,3	1212693,8	379506,4	211505,7	106319,3	515362,4	203463,5
1999	2128659,7	1842834,1	617745,5	304743,9	143297,9	777046,8	285825,6
2000	3194504,2	2788136,8	972501,0	440474,2	194448,3	1180713,3	406367,4
ЯИМ дан % ҳисобида							
1995	100,0	86,9	28,1	17,1	7,1	34,6	13,1
1996	100,0	85,6	22,4	17,8	8,2	37,1	14,4
1997	100,0	87,6	28,3	15,6	7,3	36,5	12,4
1998	100,0	85,6	26,8	14,9	7,5	36,4	14,4
1999	100,0	86,6	29,0	14,3	6,7	36,5	13,4
2000	100,0	87,3	30,4	13,8	6,1	37,0	12,7

1991-2000 йиллар мобайнида хизматларнинг ЯИМдаги улуши 25,7% дан 36,8% га кўтарилди. Ушбу ўсиш молиявий операцияларнинг кенгайиши, савдонинг фаоллашуви, транспорт ва алоқа хизматининг кенгайиши ва бошқа турли хил хизматларнинг кўпайиши билан тавсифланади.

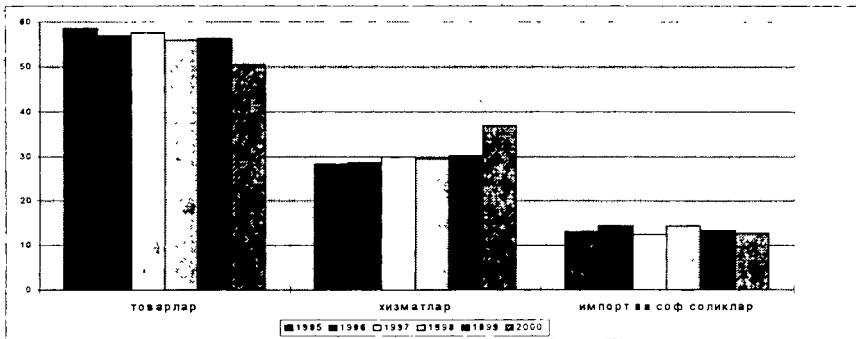
Бундан ташқари ўтиш даврида солиқ тизмидаги ўзгаришлар сабабли соф солиқларнинг ЯИМдаги улуши 1991 йилги (субсидиялар солиқлардан ортиқ бўлган давр) -0,3%дан 2000 йилга келиб ЯИМ нинг 12,7% га етди. Маҳсулотлар ишлаб чиқаришнинг ЯИМдаги салмоғи 20% дан ортиққа пасайди, яъни у 1991 йилда 74,3 % ни ташкил этган бўлса, 2000 йилга келиб, 50,5% гача пасайди. Бундай пасайишга хизматлар соҳасининг кескин кенгайиши ва соф солиқларнинг оширилиши сабаб бўлди.

ЯИМнинг ишлаб чиқариш бўйича таркиби (%)

Кўрсаткичлар	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002
ЯИМ	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
Товарлар	58,6	57,0	57,6	56,0	56,2	50,5	50,1	49,8
Хизматлар	28,3	28,6	30,0	29,6	30,3	36,8	38,0	38,5
Импорт ва товарлардан соф солиқ	13,1	14,4	12,4	14,4	13,4	12,7	11,9	11,7

Манба: Давлат Статистика Қўмитаси маълумотлари.

1-график

САНОАТ ИШЛАБ ЧИҚАРИШ МАЖМУАСИ. Ишлаб чиқарувчи кучларининг ривожланиши, ижтимоий меҳнат тақсимотининг чуқурлашуви, фан - техника тараққиёти миллий иқтисодиётнинг турли тармоқларга бўлиниб тараққий этишини тақозо қилади. Тармоқлар ичида асосий бўлинб саноят ишлаб чиқариши ҳисобланади. Саноят тармоғининг муҳим хусусияти шундаки, унинг барча тармоқларида меҳнат воситалари ва истеъмол товарлари яратилади, фан-техника тараққиёти аниқланади, жами ялпи маҳсулотнинг салмоқли қисми ишлаб чиқарилади ва яратилади. Айни вақтда Ўзбекистондаги меҳнатга яроқли аҳолининг асосий қисми ҳам ана шу саноят ишлаб чиқаришида банд.

Саноят ишлаб чиқариши жамиятнинг объектив иқтисодий қонунлари ҳамда республикада сўнгги йилларда қабул қилинган қонун ва қарорлар асосида ривожланади. Ўзбекистон санояти айни вақтда ўз тармоқлари ва бошқа тармоқлар учун моддий техника воситалари ҳамда халқ эҳтиёжига керак бўладиган маҳсулотларни ҳам узлуксиз равишда тайёрлаб беради.

Шу боисдан саноат ишлаб чиқариши даражаси ва самарадорлигининг ўсишини тўхтовсиз таъминлаб туриш зарур. Чунки саноат ишлаб чиқариши даражаси қанчалик юқори бўлса, республикамизнинг иқтисодий пойдевори шунча мустаҳкам, аҳолининг турмуш шароити яхши бўлади.

Шуни ҳам айтиш керакки, саноатнинг ҳар қандай тармогининг ишлаб чиқариш тузилмасидаги ўзгаришлар амалда бошқа тармоқлар - қишлоқ хўжалиги, агросаноат мажмуи, қазиб олувчи ва қайта ишловчи тармоқлар билан узвий боғлиқ. Чунки республиканинг алоҳида минтақа ва ҳудудларида саноат маҳсулотларига талаб бир хил эмас. Бу талабни тўлароқ қондириш, биринчидан, илғор технология ва малакали кадрларга боғлиқ бўлса, иккинчидан, хомашё ва тайёр маҳсулотларнинг яхши сақланиши учун муайян жойлар, қайта ишловчи қувватлар ҳамда ишлаб чиқариш фондлари, маҳсулотни истеъмолчига етказиб беришда транспорт воситалари керак бўлади.

Эндиликда саноатнинг аҳамияти тобора ошиб бормоқда. Айниқса истеъмол бозоридаги танқислик туфайли саноат тармоқлари илгаригига нисбатан кенг кўламда халқ истеъмоли моллари ишлаб чиқаришга йўналтирилмоқда ҳамда хусусийлаштирилмоқда. Бунинг асосий сабаби шундаки, республикадаги техника ва технологияларнинг эскирганлиги туфайли саноат ишлаб чиқариши ҳажми 1991-1993 йилларда ўртача 0,7 %, ялпи ички маҳсулот 4,8 %га, соф миллий маҳсулот эса 7,7%га камайди.

Истеъмол молларини кўплаб ишлаб чиқариш, айниқса четга хомашё эмас, балки тайёр маҳсулот ишлаб чиқариш ҳамда қайта ишлаш тармоқларини ривожлантириш нафақат саноат ишлаб чиқаришининг аҳамиятини оширади, балки жаҳон бозорида Ўзбекистон иқтисодиётига бўлган ишончни ҳам мустаҳкамлайди.

Республика мустақиллигининг барқарорлашуви, четга сотиладиган маҳсулот ҳажми, маориф, соғлиқни сақлаш тармоқлари, уй-жой ва коммунал хўжалиги моддий-техника базасининг ўсиши, истеъмол бозорининг ривожини кўп жиҳатдан саноат ишлаб чиқаришига таянади.

Шуни алоҳида таъкидлаш керакки, саноат маҳсулотларининг ҳажми қишлоқ хўжалиги хом ашёсининг тайёрланишига, транспорт воситаларининг тўхтовсиз қатновига, асосий фондлар ва ишлаб чиқариш қувватларининг ишга туширилишига асосланади.

Саноат ишлаб чиқариши ялпи фойда, рентабеллик, таннарх, молия каби иқтисодий кўрсаткичларга ва давлат бюджетига ҳам таъсир қилади.

Ўзбекистон Республикаси саноат тармоғида 2002 йилда ЯИМни 14,1% яратилди. Бозор иқтисодиёти шароитида саноат тармоғини ривожлантириш учун саноат марказларини ва ҳудудий жойлаштиришни янада такомиллаштириш муҳим аҳамият касб этади. Бунинг учун қуйидаги йўналишларга эътиборни кучайтириш зарур:

- келгусида саноат тармоқларининг ижтимоий-иқтисодий ривожлантириш имкониятларини белгилашга;

- республика вилоятларининг табиий ва ижтимоий-иқтисодий ихтисослашиш хусусиятларини ҳисобга олган ҳолда ишлаб чиқариш мажмуини ривожлантиришга;

- саноатнинг ҳудудий ривожлантириш даражасини кўтаришда янги қурилаётган объектларни мақсадга мувофиқ жойлаштиришга;

- саноат узеллари ва марказларининг туманларда, туман марказларида, кичик шаҳарларда ишлаб чиқариш ҳудудий мажмуини ташкил этиш ва унинг ривожланишини таъминлаш ва шу қабилар.

Россиянинг нуфузли “Вопросу экономики” журналининг таъкидлашча, МДХ давлатларининг аксариятида саноатдаги салбий жараёнларни тўхтатишга эришилмади, аксинча, улар яна чуқурлашиб, тармоқ ўртасидаги номутаносиблик ошди. Фақат Ўзбекистонда саноат маҳсулоти ишлаб чиқариш энг кам миқдорда камайган ҳолда, жиддий таркибий ўзгаришлар содир бўлганлиги эътироф этилди.

Дарҳақиқат, саноат тармоқлари таркибини статистик рақамлар орқали таҳлил қиладиган бўлсак, истиқлол йилларидаги ўзгаришлар қанчалик улғуворлиги яққол намоён бўлади. Айниқса, уни собиқ иттифоқ давридаги саноат тузилмаси билан солиштирганда, қисқа вақт ичида тузилмавий сиёсатнинг амалий натижалари, бунёдкорлик ишларининг салобати кўз олдимизда ёрқинроқ гавдаланади.

8-жадвал

Саноат ялпи маҳсулоти умумий ҳажмида айрим тармоқлар маҳсулотларининг салмоғи (фоиз ҳисобида)

Йил	Жами	Электро-энергетика	Нефть, газ, кўмир	Қора металл	Рағ и металл	Киме саноати	Машина соҳалик	Қурил ин материаллари	Ёнғ саноат	Олин, оғнат саноати	Бош-қалар
1994	100	6,6	10,1	7,2	0,9	3,8	8,4	17,9	24,9	15,6	3,7
1995	100	14,6	13,6	12,0	1,1	5,2	8,6	6,2	19,9	9,1	9,8
1996	100	13,4	15,3	1,5	9,2	5,6	9,8	5,3	19	7,7	13,2
1997	100	10,5	14,1	1,0	9,2	4,2	13,4	5,8	19,6	11,5	10,4
1998	100	9,9	14,8	1,0	9,8	4,9	12,9	5,6	17,8	12,5	10,8
1999	100	11,0	14,6	1,2	9,8	5,5	11,3	4,2	14,8	12,6	12,0
2000	100	10,1	13,6	1,1	8,9	5,2	11,7	5,4	18,0	10,6	15,4

Маъба: 1994-2000 йиллар учун статистик йилномалар.

Жадвалдан кўриниб турибдики, 1994 йилдагига нисбатан 2000 йилда маҳсулот ишлаб чиқаришда оғир саноат тармоқларининг салмоғи кўпайган. Ўз навбатида халқ истеъмоли молларини ишлаб чиқариш ҳажми ҳам ортган.

Расмий статистик маълумотларга кўра, 2000 йилда жами саноат ишлаб чиқариши ҳажми 440,5 млрд. сўмни ташкил этиб, 1999 йилдагига нисбатан таққослама нархларда 8,1% га ошган. Жумладан, саноатдаги ўсишга асосан машинасозлик (11,7%), озиқ-овқат (10,6%) ва енгил саноат (18,0%)даги ўсишлар туфайли эришилди. Нефть маҳсулотлари ишлаб чиқариш мос равишда 5,3 % га ошган бўлса, кўмир ва газ ишлаб чиқариш 2,1 ва 1,4% га ошди. Енгил автомобиллар ишлаб чиқаришда ўсиш 8,1%ни ташкил этди. Бироқ трактор ва пахта териш машиналари ишлаб чиқариш мос равишда 33,6 ва 20,8% га камайган. Истеъмол моллари орасида энг сезиларли камайиш пойабзал ишлаб чиқаришда бўлиб, 25,7%ни ташкил этди.

Қайта ишловчи саноат тармоқларида ишлаб чиқариш тузилмасининг ўзгариши маҳсулот тайёрлаш жараёнининг нисбатан хомашё, материал сарфлаш орқали тезлашуви, халқнинг шу тармоқ маҳсулотларига талаби ошишидан келиб чиқади.

Республикамизнинг индустриал мажмуида енгил саноат ишлаб чиқариши муҳим ўрин эгаллайди. Енгил саноатда эса пахта маҳсулотида қайта ишловчи (пахта хомашё мажмуи, пахта тозалаш заводлари) корхоналар етакчи роль ўйнайди. Уларнинг асбоб-ускуналари, машиналари юқори техник даражага эга, шунинг учун уларда малакали кадрлар кўп ишлайди.

Ислохотларнинг дастлабки босқичиданоқ ёқилғи - энергетика мажмуасининг юқори суъратлар билан таъминлаш, нефть ва табиий газ ишлаб чиқариш ҳамда уларнинг қайта ишлаш ҳажмларини ошириб бориш ҳисобига мамлакатимизнинг энергетика мустақиллигига эришиш вазифаси кўйилди.

Бозор муносабатларига ўтиш шароитида саноат ишлаб чиқаришининг роли ижтимоий-иқтисодий самарадорлик ўсиши ва ишчи кучларидан оқилона фойдаланиш билан белгиланади. Айни вақтда республикада саноат тармоқлари ва ишлаб чиқариш шакллариининг ривожланиши вилоятлараро, тармоқлараро иқтисодий алоқалар даражасига ҳамда меҳнат кўп талаб қилинадиган тармоқларнинг — машинасозлик, қурилиш саноати, электроэнергетика мажмуи, хомашёни қайта ишлаш тармоқларининг тез ва самарали ривожланишига боғлиқ. Чунки бу тармоқлар фан-техника тараққиётида олдинги қаторларда туради. Буларнинг ривожланиши иккита ижтимоий муаммони ечишга ёрдам беради:

1. Илғор тармоқларнинг ўсиши малакали ишчи кучларини талаб қилади, бу малакали таркибларни замонавийлаштиришга ёрдам беради;

2. Корхоналарнинг меҳнат кўп талаб қиладиган, айниқса, меҳнат ресурслари кўп туманларда жойлаштирилиши эркин меҳнат ресурсларини ҳаракатга келтиради. Бошқа тармоқларда банд меҳнат ресурсларини қайта тақсимлаш саноат ишлаб чиқаришида ижтимоий - иқтисодий самара беради.

АГРОСАНОАТ МАЖМУИ. Агросаноат мажмуи қишлоқ хўжалик маҳсулотларини етиштириш, сақлаш, қайта ишлаш ва истеъмолчиларга етказиб бериш билан банд бўлган халқ хўжалиги тармоқларининг жамини ифодалайди. Агросаноат мажмуига кирувчи тармоқларнинг барчаси якуний натижада муҳим вазифани - мамлакатни озиқ - овқат ва қишлоқ хўжалик хомашёси билан таъминлаш вазифасини бажаради.

Ўзбекистон иқтисодиётида қишлоқ хўжалигининг ўрни салмоқлидир. 1990-2002 йилларда Республика ялпи ички маҳсулотининг учдан бир қисмига яқини, яъни 28 -33 % и шу тармоқда яратилди. Аҳоли истеъмол қиладиган озиқ-овқат маҳсулотларининг эса 95-97%и етказиб берилди. Маҳсулотларни етиштиришда жами меҳнат ресурсларининг 38%и, асосий воситаларнинг эса 25% қатнашмоқда.

Қишлоқ хўжалиги бошқа ишлаб чиқариш тармоқларидан фарқ қилиб, ўзига хос хусусиятларга эга. Қишлоқ хўжалигида ишлаб чиқаришнинг ўзига хос шундай воситалари қўлланиладики, уларга ер, ҳайвон ва ўсимликлар киради. Уларнинг сифати қишлоқ хўжалигида ҳосилдорликнинг юқорилигига ва маҳсулотнинг мўл-кўллигига таъсир қиладди. Қишлоқ хўжалигида иқтисодий жараёнлар табиий шароит билан мустаҳкам боғлиқ. Бу ерда иш вақти ишлаб чиқариш вақтига тенг эмас. Масалан, картошка етиштириш тахминан 100 кунни ташкил этади, бу ишлаб чиқариш вақти ичига уруғни экиш ва етиштирилган ҳосилни йиғишга кетган вақтлар киради. Иш вақти эса фақат бир неча кунни ташкил қиладди, яъни у кўчат илдизига ишлов бериш, экиш ва ҳосилни йиғишга кетган вақтдан иборат. Бу эса меҳнат жараёнининг узлуксизлигини кўрсатади. Бундан ташқари, ишлаб чиқариш жараёни ҳар хил иқлим шароитида содир бўлади ва инсон фаолиятига боғлиқ эмас. Шунинг учун қишлоқ хўжалиги дастури саноат дастуридан фарқ қилиб, фасллар бўйича ишлаб чиқилади.

Қишлоқ хўжалик ишлаб чиқариши биологик жараёнга, яъни маҳсулот етиштириш, ўсимлик ва чорва молларининг яшashi, ўсиб ривожланиши жараёнига асосланган. Агар бирон-

бир жараён амалга оширилишида биологик қонунлар талаби бузилса, яъни уларга ҳилоф равишда иш бажарилган бўлса, шу жараённи ўтказиш билан боғлиқ бўлган сарф-харажатларнинг аҳамияти йўқолибгина қолмасдан, балки қилинган ҳамма харажатлар, ҳатто яқиний натижа ҳам кам унумли ёки унуман унумсиз бўлиши мумкин.

Ўзбекистон Республикаси мустақилликка эришгандан сўнг қишлоқ хўжалиги соҳасини ривожлантириш ва хусусийлаштиришни таъминлаш мақсадида кучли иқтисодий ислохотлар олиб борилмоқда. Бу ислохотлар, биринчидан, жамоа, ширкат ва ҳар хил ижарачи корхоналарни янгича асосда тақомиллаштириш билан олиб борилса, иккинчидан, хусусий мулкка асосланган фермер ва деҳқон хўжалиқларини ташкил этиш ва самарали ишлашига шарт-шароитлар яратиб бериш орқали амалга оширилмоқда.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 1991 йил 29 ноябрда қабул қилинган «Республикада деҳқон (фермер) хўжалиқларини янада мустақамлаш ва тадбиркорлик фаолиятини давлат йўли билан қўллаб - қувватлаш тўғрисида»ги фармони республикамизда деҳқон (фермер) хўжалиқлари кенг қулоч ёйишига имконият яратиб берди. Шундан буён республика ҳукумати қишлоқ хўжалигини юксалтириш ва фермерчиликни кенгайтириш мақсадида иқтисодий ислохотларини изчил амалга ошириш учун тинимсиз ғамхўрлик қилмоқда.

Республикамизда 2002 йил ҳолатига 72400 та фермер хўжалиги ташкил қилинган бўлиб, уларга ажратиб берилган ер майдони 1591,7 минг гектарни, ўртача бир фермер хўжалигига тўғри келган ер майдони эса 22,0 гектарни ташкил қилди.

9-жадвал

Республика фермер хўжалиқларининг асосий кўрсаткичлари

	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003
Фермер хўжалиқлар сон, минг бирлик	1,9	5,9	7,5	14,2	18,1	21,1	23	31,1	44,4	53,4	72,4
Умумий майдон миқдори	14	45	71	193	265	413	447	665,7	1220,3	1054,7	1591,7
Бир фермер хўжалиқига тўғри келган ер майдони	0,3	1,1	1,7	4,6	6,6	9,7	11,3	16,6	22,6	19,0	22,0

Маъба: Ўзбекистон Республикаси 1993-2003 йиллардаги иқтисодий ривожланишининг асосий кўрсаткичлари.

Қишлоқ хўжалигида давлатнинг ўрни ҳали ҳам катта. Биринчидан, кенг миқёсли хусусийлаштиришга қарамай, ер давлат мулки бўлиб қолмоқда. Иккинчидан, давлат ташкилотлари пахта ва донга давлат буюртмаларини белгилаш орқали қишлоқ хўжалик корхоналарини бошқариб бормоқда. Давлат шу билан қишлоқ хўжалиги учун жуда аҳамиятли бўлган маҳсулотлар (ўғитлар, уруғ, кимёвий моддалар, машина ва ускуналар) билан таъминлаш ва сув хўжалигини молиялаштиришда катта ёрдам кўрсатмоқда. Шунингдек, давлат бу тармоққа кредитлар бериш, қарз тўлаш муддатларини узайтириш ва турли солиқлар борасида қулайликлар яратиш орқали (харажат материаллари учун қўшимча қиймат солиғидан озод қилиш) қўллаб-қувватламоқда.

2001 йилда мамлакатимизда етиштирилган пахта толасини қайта ишловчи, энг замонавий техника ва ускуналар билан жиҳозланган “Қобул-Фарғона”, “Чиноз - тўқимачи” каби янги қўшма корхоналар ишга туширилди. Агар 1991 йилда республикада пахта толасини қайта ишлаш 12% ни ташкил этган бўлса, бутунги кунда бу рақам 24% га етди.

Ўзбекистон Президенти истиқлолнинг дастлабки йиллариданоқ қишлоқ хўжалигида тузилмавий ўзгаришларни амалга ошириш, дон мустақиллигига эришиш вазифасини қатъий қилиб қўйди. Бу қисқа вақт ичида ўз натижасини берди, қишлоқ хўжалигида озиқ-овқат тармоқларининг улуши ортди. 2000 йилда 1991 йилдагига нисбатан буғдой етиштириш 6 баробар, ҳосилдорлик 12,5 ц.дан 24,2 ц.га кўтарилди. Айрим вилоят, туманларда ушбу кўрсаткич 60-70 ц.ни ташкил қилди, ғаллачилик ва деҳқончиликнинг бошқа соҳаларида ўзимизнинг “миллий технология”лармиз яратилди. Энг муҳими, бутунга келиб биз ўзимизни дон ва дон маҳсулотлари билан тўлиқ таъминлаяпмиз. Мамлакатимизга четдан картошка ва чорвачилик маҳсулотлари олиб келиш деярли тўхтатилди. Буларнинг ҳаммаси иқтисодий мустақиллигимизни мустаҳкамлаш борасида дадил қадам ташлаганимиздан далолат бериб турибди. Ўз-ўзидан савол туғилади: бундан 8-10 йил олдин гектаридан 20 ц.дан буғдой олса, дўпписини осмонга отадиган ўзбек деҳқони бутун қандай қилиб ҳосилдорликни 3-4 баробар ошира олди? Бир сўз билан айтганда, бундай натижага эришишнинг сабаби битта. Мустақил давлатнинг мустақил деҳқони ўз ерида ўзи, оиласи билан эл-юртнинг иқтисодий меҳнати учун меҳнат қилмоқда.

Мустақиллик йилларида буғдой етиштириш:

1991 йил:

а) экин майдони - 787,2 минг га;

б) ҳосилдорлиги - 12,5 ц-га;

в) ялпи ҳосил- 609,5 минг т.

2000 йил:

а) экин майдони - 1611,9 минг га;

б) ҳосилдорлиги - 24,2 ц-га;

в) ялпи ҳосил - 3916 минг т.

Бир сўз билан айтганда, мустақиллик йиллари давомида қишлоқ хўжалигини ислоҳ қилиш ва ривожлантириш борасида кўрилган чора - тадбирлар бу тармоқда сезиларли натижаларга эришиш имконини берди:

Биринчидан, қишлоқда аграр ва иқтисодий муносабатларни ислоҳ қилишнинг ҳуқуқий асослари барпо бўлаётгани ҳақида гапиришимиз лозим. Мустақилликнинг дастлабки йилларида қабул қилинган “Ер тўғрисидаги”, “Кооперация тўғрисида”-ги, “Ижара тўғрисида”ги, “Деҳқон хўжалиги тўғрисида”ги ва бошқа бир қатор қонун ва ҳужжатлар, Ўзбекистон Республикаси Президентининг Фармонлари, ҳукумат қарорлари қишлоқда янги ҳуқуқий муносабатларни жорий этиш, кўп укладли иқтисодиётни шакллантириш, тадбиркорлар, фермерлар ва шахсий томорка хўжаликларини ривожлантириш имконини яратди;

Иккинчидан, қишлоқда хўжалик юритиш механизмнинг мутлақо янги асослари қишлоқ хўжалигини молиявий таъминлаш ва суғурталаш, ишлаб чиқарилган маҳсулот ва қишлоққа берилган қишлоқ хўжалик техникаси, ёқилғи, минерал ўғитлар учун ўзаро ҳисоб-китобларнинг янги тизими ишлаб чиқилди ва жорий қилинди. Қишлоқ хўжалик корхоналарининг иқтисодий мустақиллиги кенгайтирилди, қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини сотиб олишда шартномавий нархлар тизими кенг қўлланила бошлади;

Учинчидан, қишлоқ хўжалигида ташкилий таркибий ўзгаришлар амалга оширилди, бу соҳани бошқаришнинг тамойиллари ва тизими ўзгармоқда, қишлоқ хўжалик корхоналарига агросервис хизмати кўрсатиш ва уларнинг моддий-техник таъминотини таъминлаш тизими такомиллашмоқда. Шу мақсадда машина-трактор парклари тармоғи вужудга келтирилди;

Тўртинчидан, қишлоқ хўжалигининг ер фондини ривожлантириш ва кўнайтиришга, ернинг ҳосилдорлигини оширишга алоҳида аҳамият берилди.

Ҳар йили 15-20 минг гектар суғориладиган янги ер ўзлаштирилди ва аввалдан фойдаланиб келинган 40-50 минг гектар ернинг мелиоратив ҳолати яхшиланди.

Маълумки, АҚШ, Япония, Франция, Буюк Британия, Жанубий Корея ва иқтисодий тараққий этган бошқа мамлакатларда қишлоқ хўжалигида банд бўлганлар улуши меҳнатга қобилиятли аҳолининг 5-7 %дан ортмайди. Бизда бу кўрсаткич 40 %га яқин.

Қишлоқ жойларида истиқомат қилувчилар улуси эса 70 % ни, Голландияда 4 % ни ташкил этади, бу давлатнинг ҳудуди ва аҳолиси Ўзбекистон билан солиштирганда бир неча баробар кам. Табиий шароити эса қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари ишлаб чиқариш учун анчагина ноқулай. Шунга қарамасдан, бу мўъжазгина мамлакат қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини экспорт қилиш бўйича дунёда 3-ўринда туради. Экспортнинг йиллик ҳажми тахминан 35 млрд. долларни ташкил этади.

Жаҳон тажрибаси ва қишлоқ хўжалигидаги ишларнинг аҳолини танқидий нуқтаи назардан таҳлил этайлик. Бугунги шароит аҳоли бандлиги, қишлоқдаги ортиқча меҳнат ресурсларини бўшатиш ва уларни иқтисодиётнинг бозор муносабатлари тақозосига кўра ўзгартирилган турлари ва тармоқларига жалб қилиш, улардан самарали фойдаланиш масалаларини қайта кўриб чиқишни талаб этади.

Транспорт ва алоқа мажмуи. Коммуникация мажмуи ўз ичига транспорт, алоқа, телевидение ва радиони қамраб олади. Ҳозирги кунда республикада транспортнинг жуда катта ишлаб чиқариш — техникавий потенциали яратилди. Ундан оқилона фойдаланиш миллий иқтисодиёт самарадорлигини оширишда муҳим аҳамиятга эга. Бозор муносабатларига ўтиш ва иқтисодиётни барқарорлаштириш вазифалари, ташқи иқтисодий алоқаларни фаоллаштириш транспорт тармоғи олдига юксак талаб қўймоқда.

Республиканинг транспорт тармоқларидаги интенсивлик деимо ўсиб, 1990-2000 йиллар мобайнида умумий фойдаланишда бўлган темир йўлларида 1,6 баробарга ортди. Лекин республика транспорт тармоқларининг ишлаб чиқариш - техникавий потенциали даражаси миллий иқтисодиёт, иқтисодий ва ижтимоий ривожланиш суъратларидан анча орқада қолмоқда. Транспорт воситалари паркинги мавжуд таркиби, уларнинг техник даражаси республика аҳолиси талабларига жавоб бермайди. Транспорт машинасозлиги тармоғи ўзининг ривожланишида анча орқада қолди ва МДХ мамлакатларидаги машинасозлик марказларига ҳамда чет эл фирмаларига бўйсуниш ҳолатига тушиб қолди.

Бозор иқтисодиётига ўтишнинг дастлабки босқичларида (1990-1993) қишлоқ хўжалиги ва саноат ишлаб чиқаришнинг кутиладиган пасайишини ҳисобга олган ҳолда республикада транспортнинг барча турлари билан ташиладиган юклар ҳажми 1991-1993 йилларда 29,7, автотранспортда эса, 50,8 % пасайди.

1993 йилда 1990 йилдагига нисбатан умумий пассажир айланмаси 30,8 %, ҳаво транспорти пассажир айланмаси эса 78,3 % пасайди. Бу пасайиш аҳолининг сотиб олиш қобилияти

ва турмуш даражасининг пасайиши, пассажир ташиш транспорт хизматлари тарифларининг ўсиши натижасида бўлди.

10-жадвал

Транспорт турлари бўйича юк ташиш таркиби
(умумий ҳажмга нисбатан % ҳисобида)

	1999й	2000й
Автомобиль транспорти	90,6	90,9
Кувур йўли транспорти	4,4	4,1
Темир йўл транспорти	5,0	5,0
Ҳаво йўл транспорти	-	-

Ўзбекистонда 90-йилларда телефон алоқасининг интенсив ривожланиши бошланган эди. Охирги 10 йил мобайнида уй телефонларининг сони 3 баробар, шу жумладан, шаҳарларда 2,8 баробар, қишлоқ жойларида 3,7 баробар ошди. Шунга қарамасдан, алоқа воситаларининг ривожланиш даражаси ҳозирги кун талабларига жавоб бермайди. Республикада шаҳар оилаларининг фақат 66, қишлоқ оилаларининг 17 %ида телефон бор.

Кичик ва ўрта бизнес тараққиёти барқарор ўсиш манбаи сифатида. Ҳозирги вақтда кичик ва ўрта бизнесни (КЎБ) ривожлантириш жамиятни барқарорлаштириш ва унинг иқтисодий фаровонлигини таъминлаш асоси эканлиги ҳеч ким учун сир эмас. Бунинг боиси шундаки, кичик ва ўрта корхоналар йирик иқтисодиёт сафарбар қилиши қийин бўлган, хусусий уй хўжаликларига тарқалиб кетган молия, хомашё ва меҳнат ресурсларини ишга сола олади. Бандлик учун катта имкониятларга эга ва иқтисодий вазиятнинг ўзгаришларига дарҳол мослаша оладилар. Ҳозирги вақтда Ўзбекистонда микро, кичик ва ўрта бизнес корхоналари 165 мингдан ошиб кетди ёки республикада руйхатга олинган барча корхоналарнинг 90 %ини ташкил қилди, шу жумладан, кичик ва ўрта бизнес корхоналари тахминан 34 минг, микрофирмалар - 131 мингдан зиёд.

Кичик ва ўрта корхоналарда ишловчиларнинг деярли учдан бир қисми чакана савдода банд. Статистик маълумотларга кўра, кейинги йилларда кичик ва ўрта бизнеснинг ЯИМ даги улуши 1998-1999 йилларда 14-16% ни ташкил қилди. 2000-2001 йилларда 24,5 %га кўтарилди. Кейинги йилларда КЎБнинг савдо ва воситачилик хизматларида фаоллашишга тамойил сезилмоқда. Бироқ, уларнинг фақат 0,3% игина молия, кредит ва суғурта соҳасида банд.

Кичик ва ўрта бизнесни жадал ривожлантириш учун қулай макроиқтисодий вазият, назорат остидаги ва тахмин қилса бў-

ладиган инфляция, миллий валютанинг барқарорлиги, кичик корхоналар фаолиятини ташкилий жиҳатдан таъминловчи институтционал шарт-шароитлар мавжуд бўлиши зарур. Миллий валютани конвертациялаш имконияти ва барқарор валюта курси, шунингдек, давлатнинг рағбатлантирувчи солиқ сиёсати ва умуман, макроиқтисодий сиёсати муҳим аҳамиятга эга.

Кичик ва ўрта бизнесни ривожлантириш мақсадида кичик ва ўрта бизнес корхоналарининг яратилиши, фаолият олиб бориши ва тугатилиши жараёнларини тартибга солувчи қонуний пойдевор барпо этилди. Амалдаги қонунчилик ушбу корхоналар учун, жумладан, улар фаолиятининг илк босқичида бозорга киришини енгиллаштириш мақсадида, кўп сонли солиқ имтиёзлари ва кафолатларини назарда tutади.

Президент Фармони билан кичик бизнес ва хусусий тадбиркорлик тараққиётини рағбатлантириш бўйича Республика мувофиқлаштириш кенгаши тузилган. Унинг асосий вазифалари кичик бизнес ва хусусий тадбиркорликни рағбатлантириш бўйича давлат сиёсатини амалга оширишнинг ягона мақсадларини ишлаб чиқиш, уларнинг ривожланишидаги асосий ўйналишлар ва тадбиркорликнинг ҳуқуқий асосини такомиллаштиришдаги асосий йўналишларни аниқлашдан иборат.

Ўзбекистон товар ишлаб чиқарувчилар ва тадбиркорлар палатаси фаолияти кичик ва ўрта корхоналарни қўллаб-қувватлашга қаратилган энг йирик нодавлат ташкилот бўлиб қолди. 1998 йилда палата аъзолари сони 1997 йилдагига нисбатан 1,68 мартаба ошди ва 1999 йил январга келиб 140,2 минг субъект даражасига етди. Бутунги кунга келиб, кичик ва ўрта корхоналар манфаатларини ҳимоялаш ва уларни ҳар томонлама қўллаб-қувватлашга қаратилган «Тадбиркорбанк», «Бизнес фонд», «Мадад» суғурта агентлиги. Дехқон ва фермер хўжаликлари уюмаси ва жамғармаси каби нодавлат тижорат ташкилотлари фаолият олиб бормоқда.

2001 йилда кичик ва ўрта бизнеснинг қонунчилик ҳамда ҳуқуқий-меъорий асослари анча мустаҳкамланди ва такомиллашди. Кичик ва ўрта бизнес субъектларини рўйхатга олишнинг соддалаштирилган тартиблари жорий этилди.

Тадбиркорлар учун солиққа тортиш, бухгалтерия ҳисоби ва статистик ҳисоботлар топширини тизими соддалаштирилди ва бир ҳил ҳолатга келтирилди. Кичик ва ўрта бизнес корхоналарининг маҳсулотларини экспорт қилиш ҳажминини оширишга қаратилган қулай шарт-шароитлар яратилди.

Тадбиркорлар ҳуқуқини ҳимоя қилиш бўйича чора-тадбирлар кучайтирилгани натижасида назорат ва ҳуқуқни муҳофаза қилувчи органлар томонидан ўтказилган текширишлар сони

анча камайди. Имтиёзли ва микрокредитлар бериш ҳамда бошланғич капитални шакллантириш учун маблағ ажратиш йўли билан кичик ва ўрта бизнес субъектларини молиявий қўллаб - қувватлаш миқёслари кенгайтирилди.

Республикамызда кичик ва ўрта бизнес субъектларига берилган кредитлар ҳажми 2001 йилнинг узида 2,4 мартадан кўпроқ ошди. Буларнинг 70%и ўрта ва узоқ муддатли кредитлардир. Тадбиркорлар ва фермерларга бериладиган микрокредитлар ҳажми эса 27 млрд.сўмдан ортиқ бўлди.

Кичик ва ўрта бизнес вакилларининг моддий хомашё ресурсларидан фойдаланиш имкониятлари кенгайтирилди, улар томонидан ишлаб чиқарилган маҳсулотларни товар хомашё биржаларида сотиш ҳажми ошиб бормоқда. Натижада кичик ва ўрта бизнеснинг ЯИМдаги ҳиссаси ўсиб, у ҳозирги кунда 34,5% ни ташкил этмоқда. Шунини алоҳида таъкидлаш керакки, бугун мамлакат иқтисодиётида банд бўлган аҳолининг 53 %дан кўпроғи кичик ва ўрта тадбиркорлик соҳасида меҳнат қилмоқда.

TACIS баҳолашига караганда, умумий солиқ оғирлиги 35 % ли фойда солиғи, 40 % ли иш ҳақи солиғи, 20 % ли қўшимча қиймат солиғи, 45 % гача шахсий даромад солиғи, чакана ва улгуржи савдогарлар тўлайдиган 16 - 50% ли ялпи фойда солиғи, 75% ли акциз солиғи ва ҳоказолардан иборат. Кичик ва ўрта бизнес солиқларининг умумий йиғиндиси фойданинг 40 % идан 75%игачани ташкил қилади. Амалдаги солиқ йиғиш тизимини ўзгартириш ва замонавий хазина векселлари тизимини муомалага киритиш лозим.

11-жадвал

**Рўйхатга олинган кичик корхоналарда банд аҳоли сони
(минг киши ҳисобида)**

Секторлар	1998		1999		2000	
ЖАМИ	422,8	100	245,24	100	249,06	100
Саноат	90,34	21,4	60,02	24,5	57,75	23,2
Қишлоқ ва ўрмон хўжалиғи	10,14	2,4	5,98	2,4	5,85	2,3
Транспорт ва коммуникация	3,78	0,9	2,21	0,9	2,96	1,2
Қурилиш	83,89	19,8	1,09	29,0	7,32	27,0
Савдо, умумий овқатланиш	140,2	33,2	68,17	27,8	85,18	34,2
Харид қилиш, сотиш, давлат гамламалари	21,07	5,0	11,93	4,9	3,21	1,3
Ўй-жой ва хизматлар	37,56	8,9	11,85	4,8	11,44	4,6
Соғлиқни сақлаш, жисмоний тарбия ва ижтимоий таъминот	6,49	1,5	2,76	1,1	3,04	1,2
Халқ таълими, маданият, санъат	15,05	3,6	4,28	1,7	4,6	1,8
Молия, кредит ва сугурта	189	0,4	0,48	0,2	0,68	0,3
Бошқа тармоқлар	12,29	2,9	6,47	2,6	7,03	2,8

Маъна: Ўзбекистон Давлат Статистика Қўмитаси маълумотлари.

Давлат тартибга олиш ва назорат қилишнинг барча камчиликларидан хабардор, у кичик ва ўрта бизнес ривожланиши йўлидаги тўсиқларни қисман ёки бутунлай олиб ташлаш учун янги сиёсат юргизиш ва қонунчиликни такомиллаштириш, давлат органларининг уларга нисбатан роли ва вазифаларини қайта кўриб чиқишга интилоқда.

Мазкур муаммони ҳал қилиш учун кичик ва ўрта корхоналарнинг қуйидаги имкониятлардан фойдаланиш жараёнидаги амалий қийинчиликларни ҳал этиш лозим:

- илғор технологик ускуналар, ресурс тежовчи минитехнологиялар ҳақидаги ахборот. 1998 йилда Ташқи иқтисодий алоқалар вазирлиги ва Ўзбекистон товар ишлаб чиқарувчилар ва тадбиркорлар палатаси томонидан кичик ва ўрта бизнес вакиллари бўлган тадбиркорларга сотиш учун 14 минитехнология савдо кўргазмалари ўтказилди. Айни вақтда бундай ускуналар тўғрисидаги, шу жумладан, каталоглар, реклама журналларини чиқариш, тадбиркорларнинг халқаро кўргазмаларда иштирок этиш имконияти ва ҳоказоларни қамраб олувчи ахборот мажмуи деярли йўқ;

- илғор технологик ускуналарни сотиб олиш учун молиявий ресурслар ҳозирги вақтда Ўзбекистонда кичик ва ўрта бизнес корхоналари учун халқаро молия ташкилотларининг жами 142,7 млн. АҚШ долларини ташкил қилувчи 3 кредит йўли очилган бўлсада, ушбу имкониятлардан тўлиқ фойдаланилмаётган. Бу кўпгина кичик ва ўрта бизнес корхоналарида кафолатлаш имкониятининг йўқлиги, кредит ресурсларини олинган қарз валютасида қайтариш учун маҳсулот экспорти кафолатларининг йўқлиги, тадбиркорларнинг бизнес-режа ва капитал лойиҳаларининг техник-иқтисодий асословларини саводди тузишга лаёқатсизлиги, корхоналарни мақбул равишда бошқара олмаслиги билан боғлиқ;

- маҳаллий хомашё ва таркибий қисмларни сотиб олиш ҳамда айланма маблағларни кўпайтириш учун молиявий ресурслар. Кичик бизнес корхоналарига имтиёзли кредит бериш доирасида «Бизнес фонд», Дехқон ва фермер хўжаликлари фонди, Бандлик фонди каби маҳаллий фондларнинг тижорат банкларида кредит тармоқлари очилмоқда. Бироқ, ушбу ресурслардан фойдаланиш имконияти бир томондан, кредит олишнинг ўнғайсиз тартиби ва иккинчи томондан, бизнес режаларнинг пухта ишланмагани, олинган кредитларнинг оғир қайтарилиши туфайли қийинлашган.

Зарур хомашё ва таркибий қисмларни импорт орқали сотиб олиш, илгари олинган валюта кредитларини қайтариш учун миллий валютани эркин муомаладаги валютага бемалол конвертация қилиш ҳуқуқининг берилиши кичик ва ўрта бизнес, бозор, тадбиркорлик, бевосита хорижий капиталлар риво-

жигга ёрдам беради. Айирбошлаш курсини ягона қийматга келтириш ва эркинлаштириш орқали кўп сонли айирбошлаш курслари ва валюта конвертациясининг чегараланганлигига барҳам бериш даромадлар унумдорлиги ва аҳоли турмуш даражасини оширади, ижтимоий барқарорликни мустаҳкамлайди. Айирбошлаш курсини эркинлаштириш натижасида валюта чайқовбозорини қисқартириш давлат иқтисодиёти доирасидаги фаолиятни молиялаш учун капитал ресурсларини бўшатади. Бу эса, ўз навбатида, талаб ва янги бозор яратади, бандликнинг, хусусан, меҳнатгалаб қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқариши ва қайта ишлаш саноатидаги бандликнинг ўсишига замин яратади, бунинг натижаси ўлароқ корхоналар реструктуризацияси оқибатида қисқартирилганларни ишга жойлашга ёрдам беради.

Ўз маҳсулотларини сотиш жараёнларини энгиллаштириш учун кичик корхоналар маркетинг тадқиқотларига муҳтождирлар, лекин улар бундай тадқиқотларни мустақил равишда ўтказолмайдилар. Кичик ва ўрта бизнес корхоналари учун бозордаги вазиятни ақс эттирувчи ахборотни кенгайтириш соҳасида пухта ишланган давлат сиёсатини юргизиш зарур. Кичик ва ўрта корхоналар маҳсулотларининг ташқи бозорга чиқишини қўллаб-қувватловчи давлат стратегияси ва уни амалга оширишнинг мувофиқ механизмлари керак.

Ташқи иқтисодий фаолият. Республика 1991 йилда эришган сиёсий ва иқтисодий мустақиллик Ўзбекистоннинг ташқи иқтисодий муносабатларини тубдан ўзгартириб юборди. Ташқи савдога давлат монополияси ҳукм сурганда бутун Совет Иттифоқи импорти ва экспорти марказлашган тарзда режалаштирилган эди ва давлат валюта манбаларини бошқарар эди. Энди бу тизим барҳам топди. Мустақилликка эришилгандан сўнг бозор иқтисодиёти тамойилларига асосланган ташқи иқтисодий фаолият олиб бориш учун янги механизм яратиш зарурияти туғилди.

Мустақиллик йилларида ташқи савдо айланмаси анча кенгайди. Ўзбекистон иқтисодиёти субъектларининг ташқи иқтисодий фаолияти учун шароитлар тубдан ўзгарди: барча корхоналар ўзлари чиқарган маҳсулотни жаҳон бозоридан сотиш ҳуқуқига эга бўлдилар; сотиш учун руҳсатнома - лицензия олиниши лозим бўлган товарлар руйхати анча қисқарди; миқдорий чегаралашларнинг аксарияти тарифли тартибга солиш билан алмаштирилди; экспорт учун маҳсулот ишлаб чиқарувчи корхоналарга сезиларли солиқ имтиёзлари берилди.

Афсуски, Ўзбекистон экспорти ва импорти хусусида кўп қамровли маълумотлар 1994 йилдан кейинги йилларга мавжуд. Бунга сабаб, аввалги йилларда Ўзбекистоннинг солиқ Иттифок

мамлакатлари билан ташқи савдоси рублларда, қолган давлатлар билан савдоси эса АҚШ долларларида ҳисобга олинар эди. Ўзбекистон ташқи савдосида кейинги йилларда рўй берган қуйидаги муҳим ўзгаришларни қайд этиш мумкин:

- ташқи савдо ўз йўналишини сезиларли даражада собиқ Иттифоқ мамлакатлари бозоридан жаҳоннинг қолган мамлакатлари бозорига ўзгартирди;

- импорт таркибида бурилишлар рўй берди: озиқ-овқат маҳсулотлари, айниқса, нон маҳсулотлари саноати учун дон импорти, шунингдек, ёқилғи импорти анча қисқарди, бу дон ва ёқилғи мустақиллигини таъминлаш бўйича сиёсат натижасидир;

- импортнинг умумий ҳажмида машина ва ускуналар ҳиссаси қисман ошди. Бу Ўзбекистонда миллий саноат ривожини қўллаб-қувватлаш учун катта ҳажмда капитал ускуналарни импорт қилишни назарда тутувчи иқтисодий қайта қуришнинг юз берганидан далолатдир;

- экспортнинг умумий ҳажмида пахта толаси ҳиссасининг бирмунча камайишига қарамай, у чет эл валютаси тушумининг тўртдан бир қисмидан камроғини таъминлаб, мамлакатнинг асосий экспорт товари бўлиб келмоқда.

Бозор иқтисодиётига ўтиш даврида Ўзбекистон ташқи иқтисодий сиёсатининг хусусияти унинг иқтисодиёти олдида турган энг устувор вазифаларга бўйсундирилган. Масалан, мустақилликнинг ilk йилларида устувор иқтисодий ва ижтимоий вазифа — инфляция суъратларини пасайтириш ва истеъмол бозорини тўлдириш эди, чунки режали иқтисодиёт йиллари давомида тўпланиб қолган, қониқтирилмаган улкан талаб мавжуд эди.

1996 - 1998 йилларда Ўзбекистон ҳукумати экспортни рағбатлантириш ва унинг таркибини тақомиллаштириш мақсадида қатор чоралар кўрди. Жумладан, Ўзбекистон Республикаси Президентининг 1996 йил 20 мартдаги “Экспорт маҳсулотини ишлаб чиқарувчи корхоналарни рағбатлантириш бўйича қўшимча чора - тадбирлар тўғрисида” ги УП 1411-сонли ва бошқа бир нечта Фармонлари чиқди. Улар тайёр маҳсулот экспорттери учун катта фиксал рағбатларни ҳамда экспорт тартибларини соддалаштиришни назарда тутди.

Миллий валюта киритилишидан сўнг сўмнинг расмий реал айирбошлаш курсининг кескин пасайиши, валюта бозори ва экспорт-импорт операцияларининг сезиларли эркинлаштирилиши мамлакат ташқи иқтисодий алоқаларига ижобий таъсир кўрсатди.

1995 ва 1996 йилларда Ўзбекистон ташқи савдо айлануви аввалги йиллардагига нисбатан тегишли равишда 24,8 ва 40,8 % га, шу жумладан экспорт 38,3 ва 23,4 % га, импорт эса 10,9 ва

63,2 % га ошди. Бироқ 1996 йилнинг иккинчи ярмида ташқи иқтисодий алоқаларнинг иқтисодий тузилмавий қайта қуришга таъсирини кучайтириш мақсадида ташқи иқтисодий сиёсатга ўзгартиришлар киритилди. Улардан энг асосийси — миллий валютани чет эл валютасига конвертациялаш тартибини ўзгартириш ва импортни протекциялашни кучайтиришдир. Ушбу чоралар импорт таркибини назорат қилиш ва тўлов баланси ҳолатини тартибга солишни анча соддалаштирган бўлсада, қатор салбий оқибатларга олиб келди. Булардан асосийлари қуйидагилар:

- монетар интизомнинг йўқлиги ва миллий валютани реал айирбошлаш курсининг ошиши, булар экспорт ва импортга йўналтирилган ишлаб чиқаришлар ривожини сустлаштиради;

- ички нисбий нархларнинг номувофиқлашиши, шу тариқа иқтисодий тармоқлари ва ишлаб чиқариш турлари ўртасида ресурслар самарасиз тақсимланади ҳамда миллият фаровонлиги пасаяди;

- корхоналар эгаллаган монополистик вазиятларнинг кучайиши ва импорт томонидан адолатли, тенг асосли рақобат йўқлиги, бу ишлаб чиқариш самарадорлиги ва миллият фаровонлигига салбий таъсир кўрсатади;

- хорижий валюта расмий бозоридан фойдаланиш имкониятига эга импортларни рента фойдаси билан таъминлаш ва пировардида, миллий даромадни қайта тақсимлаш ҳамда ижтимоий адолатга путур етказиш.

Мазкур омилар Ўзбекистон асосий экспорт маҳсулотларига жаҳон маҳсулот бозорларидаги конъюнктуранинг ёмонлашиши билан биргаликда ҳукуматнинг экспортни кенгайтириш борасида кўраётган чораларига қарамай, Ўзбекистон экспорти ва импорти ҳажмининг сезиларли даражада камайишига олиб келди. Масалан, 1997 йилда Ўзбекистон ташқи савдо айлануви 1996 йилдагига нисбатан 4,3 % га, шу жумладан, экспорт - 4,4 % га, импорт - 4,2 % га қисқарди, 1998 йилда эса Ўзбекистоннинг ташқи савдо айлануви 1997 йилдагига нисбатан 23,5 % га, шу жумладан, экспорт- 19,6 % га, импорт - 27,3 % га қисқарди.

Ҳозирги вақтда мувозанатли айирбошлаш курсини белгилаш ва бундаги давлат назоратини бекор қилиш импорт протекционизмдан эркин савдога, ҳам экспорт ва импорт, ҳам ишлаб чиқариш, тақсимлашни тартибга солишда маъмурий усуллардан иқтисодий усулларга ўтиш экспортни рағбатлантириш ва импортни ички истеъмол имкониятларига мувофиқлаштиришнинг энг самарали воситасидир.

ҲИМни тақсимлаш усулида муҳим компонентлар бўлиб, иш ҳақи ва бошқа кўринишдаги меҳнат ҳақлари, ижтимоий сўғуртага ажратмалар, фойда ва иқтисодий бирликларнинг бо-

шқа кўринишдаги даромадлари, ишлаб чиқаришга соф солиқлар ҳисобланади. Масалан, қуйидаги шартли статистик маълумотлардан фойдаланиб, ялпи ички маҳсулот ва соф ички маҳсулотни тақсимот усулида ҳисоблаш шартини кўриб чиқамиз.

12-жадвал

Солиш, тирма баҳо (млн.сўм)

Кўрсаткичлар	2001 йил	2002 йил
Ялпи фойда	397	446
Ишловчиларнинг меҳнат ҳақи	865	937
Билвосита солиқлар	285	326
Субсидиялар	36	28
Асосий фондлар истеъмол	104	112

2001 йил ЯИМ^{тақсимот} = 397+865+(285-36)=1511 млн.сўм.
 2002 йил ЯИМ^{тақсимот} = 446+937+(326-28) = 1681 млн.сўм.
 2001 йил СИМ^{тақсимот} = 1511 - 104= 1407 млн.сўм.
 2002 йил СИМ^{тақсимот} = 1861 - 112 = 1569 млн.сўм.
 ЯИМ динамикаси:
 (1681:1511) * 100 = 111%.

ЯИМни якуний истеъмол усулида уй хўжаликлари, давлат муассасалари ва уй хўжалигига хизмат қилувчи нотижорат (иштимой) ташкилотларнинг товар ва хизматларга бўлган якуний истеъмол харажатлари суммасини, ялпи жамғариш ҳамда товар ва хизматлар экспорти ва импорти ўртасидаги қолдиқни кўрсатади.

13-жадвал

ЯИМнинг якуний истеъмол бўйича таркиби, жорий нархларда

Йиллар	ЯИМ	Якуний истеъмол	Уй хўжаликлари истеъмол	Давлат ва ҳусусий нотижорат ташкилотлар истеъмол	Ялпи капитал сармоялар	Ялпи куллагамас капитал	Товар ва хизматларнинг захираларининг ўзгариши	Соф экспорт
1995	302787,3	220627,5	153223,2	67404,3	73345,2	99889,1	-26543,9	8814,6
1996	559071,6	432185,6	308596,6	123589,0	128773,8	205694,2	-76920,4	-1887,8
1997	976830,0	794140,3	593898,2	200242,1	185057,6	329990,1	-144932,5	-2367,9
1998	1416157,3	1182893,8	891985,6	290908,2	209363,5	430230,2	-220866,7	23899,9
1999	2128659,7	1761367,0	1322108,9	439258,1	364176,2	576559,8	-212383,6	3116,5
2000	3194504,2	2664999,4	2035103,3	629896,1	506361,7	797785,8	-291424,1	23143,1
ЯИМ дан % ҳисобида								
1995	100,0	72,9	50,6	22,3	24,2	33,0	-8,8	2,9
1996	100,0	77,3	55,2	22,1	23,0	36,0	-13,8	-0,3
1997	100,0	81,3	60,8	20,5	18,9	33,8	-14,8	-0,2
1998	100,0	83,5	63,0	20,5	14,8	30,4	-15,6	1,7
1999	100,0	82,7	62,1	20,6	17,1	27,1	-10,0	0,1
2000	100,0	83,1	63,7	19,7	15,9	25,0	-9,1	0,7

2000 йил якуний истеъмол бўйича ЯИМ тузилмаси, %

Мамлакатлар	ЯИМ, бозор баҳосида	Якуний истеъмол харажатлари	Шунинг ич		Товар ва хизматлар акепорти	Ялпи жамғариш
			уй хўжалиги ва уй хўжалигига хизмат кўрсатувчи потижорат ташкилотлари	давлат муассасалари		
Россия	100	74,4	53,1	21,6	-2,0	22,6
Буюк Британия	100	81,8	63,7	21,1	-0,7	15,9
Германия	100	77,6	65,3	12,3	1,2	21,2
АҚШ	100	83,6	68,0	15,6	-1,7	18,1
Франция	100	80,9	61,4	19,5	1,9	17,2
Япония	100	69,6	59,9	9,7	0,5	29,9
Ўзбекистон	100	83,4	63,7	19,7	0,7	15,9

Жадвалда ривожланган мамлакатлар, Ўзбекистон ва Россиянинг якуний истеъмол бўйича ЯИМ тузилмаси келтирилган. Келтирилган маълумотлар шундан гувоҳлик берадики, якуний истеъмол харажатларида асосий салмоқни ривожланган мамлакатларда ҳам уй хўжалиги ва унга хизмат кўрсатувчи ижтимоий ташкилотларга қилинган харажатлар (60 % дан кўп) ташкил қилар экан. Ўзбекистон ва Россияда мос равишда: 63,7 ва 53,1 % га тенг. Бу йилда давлат муассасалари харажатлари Японияда энг кам бўлиб, 9,7 % ни ташкил қилган. Ўз навбатида ҳар бир давлат ўзида маълум миқдорда миллий жамғарма сақлаши зарур. Урганилаётган йилда Япония энг юқори жамғаришга эга бўлган. Бунга давлат харажатларини қисқарганлиги сабабдир.

5.3. Ялпи ички маҳсулот ҳажмини аниқлашда қўлланиладиган баҳолар тизими

Ялпи ички маҳсулот кўрсаткичининг таърифида унинг 3 асосий хусусияти кўрсатилган:

1. Ялпи ички маҳсулот кўрсаткичи - охириг истеъмол учун ишлаб чиқарилган маҳсулот қиймати ҳисобланади, унда оралиқ истеъмолнинг қиймати аке эттирилмайди.

2. Ялпи ички маҳсулот кўрсаткичи - ички маҳсулот қиймати ҳисобланади, яъни мамлакат иқтисодий ҳудудида иқтисодий бирликлар ишлаб чиқарган маҳсулот қийматини аке эттиради. Узининг мустақил баланси ҳамда ҳуқуқий шахс мақомига эга бўлган бирликка - иқтисодий бирлик деб юритилади.

3. Ялпи ички маҳсулот кўрсаткичи ҳажмида асосий капиталнинг истеъмоли ҳам аке эттирилади.

Ялпи ички маҳсулот кўрсаткичи билан асосий капиталнинг истеъмоли ўртасидаги фарқ -- соф ички маҳсулот кўрсат-

кичини ифодалайди. Соф ички маҳсулот кўрсаткичини аниқлаш учун асосий капиталнинг амортизацияси тўғрисидаги маълумотлар талаб қилинади. Бухгалтерия ҳисобининг асосий капитал амортизацияси тўғрисидаги маълумотлари эса МХТ услубиятига мос келмайди. Чунки, бухгалтерия балансида асосий капиталнинг қиймати икки хил баҳода: дастлабки ва тўла тиклаш баҳоларида ҳисобга олинади. Шунинг учун, МХТ услубияти бўйича иқтисодий фаолият натижаларини ифодалаш учун ялпи ички маҳсулот кўрсаткичи қўлланилади. Агар мамлакат иқтисодиёти ташқи дунёга боғлиқ бўлмаса, ялпи ички маҳсулот қиймати ишлаб чиқариш жараёнида ҳосил қилинган резидентларнинг ялпи даромадига тенг бўлади. Ҳақиқатда эса мамлакат иқтисодиёти ташқи дунёга боғлиқ бўлганлиги сабабли ялпи ички маҳсулот ва ялпи миллий даромад кўрсаткичлари бир-бирига тенг бўлмайди. Ялпи ва соф ички маҳсулотлар ҳамда ялпи ва соф миллий даромад кўрсаткичлари ўртасидаги боғланишларни қуйидаги тенгламалар билан ифодалаш мумкин:

1) соф ички маҳсулот = ялпи ички маҳсулот – асосий капиталнинг қиймати;

2) ялпи миллий даромад = ялпи ички маҳсулот + бирламчи даромад қолдиғи;

3) соф миллий даромад = ялпи миллий даромад – асосий капиталнинг истеъмоли;

4) соф миллий даромад = соф ички маҳсулот + бирламчи даромад қолдиғи;

1993 йилдаги МХТнинг учинчи халқаро андозаси бўйича ялпи ички маҳсулот кўрсаткичини аниқлаш учун статистика амалиётида қуйидаги баҳолар қўлланилади:

а) омилли баҳо;

б) асосий баҳо;

в) ишлаб чиқариш баҳоси;

г) харидор баҳоси.

МХТдаги баҳоларнинг ҳосил бўлишини қуйидаги тартибда ифодалаш мумкин:

1) Омил баҳо = меҳнат ҳақи + оралик истеъмоли + ялпи фойда.

2) Асосий баҳо = омил баҳо + ишлаб чиқаришга соф солиқ;

3) Ишлаб чиқариш баҳоси = асосий баҳо + маҳсулотга соф солиқ.

4) Харидор баҳоси = ишлаб чиқариш баҳоси + савдо-транспорт устамаси.

Омилли баҳо – ишлаб чиқаришдаги 4 омилнинг қиймати.

ни ўзида акс эттиради (ишчи кучи, асосий, айланма фондлар, тадбиркорлик) ва ундан тармоқлараро баланс тузишда фойдаланилади.

Асосий баҳо - бозор баҳоси бўлиб, омил баҳога ишлаб чиқаришга соф солиқлар қўшилади. У ўз навбатида ишлаб чиқарувчи ва харидорлар баҳосига бўлинади.

Ишлаб чиқарувчиларнинг бозор баҳоси - ишлаб чиқарувчи томонидан маҳсулот бирлигининг сотилган баҳосини англатади. Бунда асосий баҳога маҳсулотларга бўлган солиқ қўшилади (қўшилган қиймат ва импорт солиғидан ташқари) ва маҳсулотларга бўлган субсидиялар айрилади. Харидорлар бозор баҳоси - харидор томонидан маҳсулот ва хизматларга тўланган тўловлардир. Буларга маҳсулотларга бўлган соф солиқлар ва савдо-транспорт устамалари қўшилади.

ЯИМ омил баҳо (асосий баҳода) ва харидорлар бозор баҳосида баҳоланиши мумкин. Омил баҳода ҳисоблаш юқорида қайд қилинганидек, фақат ишлаб чиқариш харажатларини ёки асосий фондлар амортизацияси, иш ҳақи ва фойдани ўз ичига олади. Бозор баҳосига эса ундан ташқари яна соф ва билвосита солиқлар қўшилади.

МХТ ва тармоқлараро баланслардаги ҳар хил баҳоланг усулларида қўшилган қийматнинг ҳосил бўлишини қуйидагича ифодалаш мумкин:

1. Иш ҳақи.
2. Фойда.
3. Омилли баҳодаги қўшилган қиймат.
4. Ишлаб чиқаришга солиқлар.
5. Ишлаб чиқариш субсидиялари.
6. Асосий баҳодаги қўшилган қиймат.
7. Маҳсулотларга солиқлар.
8. Маҳсулотларга субсидиялар.
9. Ишлаб чиқарувчи баҳосидаги қўшилган қиймат.

ЯИМ билан ЯҚҚ йиғиндилари орасидаги тенглама қуйидаги кўринишга эга:

$$\text{ЯИМ} = \sum \text{Я}^{+++} + \sum \text{С}^1 - \sum \text{С}$$

Бу ерда:

Я⁺⁺⁺ - истеъмолчи баҳосидаги Я⁺⁺

С¹ - маҳсулот солиқлари;

С - маҳсулот субсидиялари.

5.4. Ялпи ички маҳсулот ҳажмини ўзгармас баҳоларда ҳисоблаш усуллари

Ялпи ички маҳсулот ҳажмини ўзгармас баҳоларда ҳисоблаш учун қуйидаги усуллар қўлланилади:

- 1) баҳо индекси ёрдамида дефляторлаш;
- 2) икки қаррали дефляторлаш;
- 3) физик ҳажм индекси ёрдамида базис давр кўрсаткичларини экстраполяциялаш;
- 4) харажат элементларини қайта баҳолаш.

Жорий даврда охириги истеъмол учун фойдаланилган товар ва хизматларнинг қийматини ўзгармас баҳоларда ҳисоблаш баҳо индекси ёрдамида дефляторлаш усули билан амалга оширилади:

$$\sum p_1 q_1 / I_p = (\sum p_1 q_1) / (\sum p_1 q_1 / \sum p_0 q_1)$$

Бу ерда: $\sum p_1 q_1$ - жорий даврда охириги истеъмол учун фойдаланилган товар ва хизматларнинг жорий баҳолардаги умумий қиймати;

$\sum p_0 q_1$ - жорий даврда охириги истеъмол учун фойдаланилган товар ва хизматларнинг ўзгармас баҳолардаги умумий қиймати;

Жорий ва базис даврларда умумий охириги истеъмол учун фойдаланилган товар ва хизматларнинг умумий қиймати таққосланса, физик ҳажм индекси ҳосил қилинади:

$$I_q = \sum p_0 q_1 / \sum p_0 q_0$$

Баҳо статистикасида Ласпейрес, Пашее ва Фишер индекслари қўлланилади.

Ялпи ички маҳсулотни ўзгармас баҳоларда ва физик ҳажм индексини ҳисоблаш учун қайси индекс қўлланилади деган савол туғилади.

МХТнинг учинчи халқаро андозасида амалиётда қўллаш учун Фишер индекси тавсия қилинади. Чунки Фишер индекси қўлланилганда «индекслар аксимотик назарияси»нинг асосий талабларидан бири - индекснинг таққослаш базисига боғлиқ эмаслигини аниқлашдир. Фишер индекси ўртача геометрик миқдор формуласи ёрдамида, яъни Ласпейрес ва Пааше индекслари кўпайтмасидан олинган квадрат илдиш билан аниқланади:

$$I^F = I^* \cdot I^p = (\sum p_1 q_0 / \sum p_0 q_0) / (\sum p_1 q_1 / \sum p_0 q_1)$$

Индекснинг таққослаш базисига боғлиқ эмаслиги сабабли талабни ўртача арифметик миқдор формуласи қаноатлантирмайди.

Мисол. агар иккинчи даврдаги баҳонинг биринчи даврдаги баҳога нисбатини ифодалайдиган Ласпейрес индекси 110 га тенг

бўлса, у ҳолда ўртача арифметик миқдор 115 ни ташкил этади, яъни:

$$I_{2/1} = (I_{2/1}^2 + I_{2/1}^p) / 2 = (220 + 110) / 2 = 115$$

Фараз қилайлик, биринчи даврдаги баҳонинг иккинчи даврдаги баҳога нисбатини аниқлаш талаб қилинса, у ҳолда Ласпейрес индекси $I_{2/1}^2 = 1 / 120 = 0,833$, Пааше индекси $I_{2/1}^p = 1 / 110 = 0,909$ га тенг бўлади. Ўртача арифметик миқдор эса $I_{2/1} = (I_{2/1}^2 + I_{2/1}^p) / 2 = (0,833 + 0,909) / 2 = 0,871$.

Иккинчи даврдаги баҳонинг биринчи даврдаги баҳога нисбати ҳисобланса, у ҳолда $I_{2/1} = 1 / 0,871 = 114,8$ га тенг бўлади.

Демак, тўғри ва тесқари индексларнинг бир-бирига тенг бўлмаслиги, ўртача арифметик миқдорнинг таққослаш базасига боғлиқлигини кўрсатади. Фишер индекси қўлланилган ҳолда эса ҳисоблаш натижаси таққослаш базаси учун биринчи давр олинса, у ҳолда:

$$(I_{2/1}^F)^2 = 120 * 110 = 114,9$$

Агар таққослаш базаси учун иккинчи давр олинса, у ҳолда:

$$(I_{2/1}^F)^2 = 0,833 * 0,909 = 0,870$$

$$I_{2/1}^F = 1 / 0,870 = 114,9$$

МХТнинг учинчи халқаро андозаси бўйича статистика амалиётида Ласпейрес ва Пааше индексларидан фойдаланилади, шунинг учун индекслар икки хил мақсадда қўлланилади:

- 1) аналитик;
- 2) техник.

Аналитик мақсадда фойдаланилганда баҳо индекси баҳо динамикасини ўрганиш учун қўлланилади, яъни бу мақсад учун Ласпейрес индекси тавсия қилинади. Чунки вазн сифатида базис даврда сотилган маҳсулот миқдори олинади. Техник мақсадда фойдаланилганда баҳо индексини ўзгармас баҳоларда ҳисоблаш учун қўлланилади, яъни бу мақсад учун Пааше индекси тавсия қилинади. Чунки физик ҳажм индекси билан баҳо индексининг кўпайтмаси қиймат индексига тенг бўлади:

$$\sum p_1 q_1 / \sum p_0 q_0 = (\sum p_1 q_1 / \sum p_0 q_1) * (\sum p_0 q_1 / \sum p_0 q_0)$$

Баҳо, физик ҳажм ва қиймат индекслари орасидаги боғланиш «индекслар аксиоматик назарияси»нинг асосий талабларидан бири ҳисобланади.

Ласпейрес ва Пааше формуласининг камчилиги шундаки, бунда:

а) агар баҳо динамикасини ўрганиш учун Ласпейрес формуласи қўлланилса, у ҳолда жорий даврда ишлаб чиқарилган товар ва хизматларнинг қиймати ҳисобга олинмайди;

б) агар баҳо динамикасини ўрганиш учун Пааше формуласи қўлланилса, у ҳолда биринчидан, жорий даврда ишлаб чиқарилган янги товар ва хизматларнинг қиймат базис даври учун қандай ҳисобланиши номаълум, иккинчидан, «ўрин алмаштириш самараси»нинг кучи камайтиради. Масалан, истеъмолчи вақт ўтиши билан арзон баҳоли товар ва хизматларни харид қилади. Харажатлар умумий ҳажмида арзон баҳоли товар ва хизматлар салмоғининг ортиши баҳо индекси пасайишига олиб келади.

Фараз қилайлик, базис даврда А ва Б товарларнинг салмоғи бир хил, яъни 50 %га тенг бўлсин. Жорий даврда А товар баҳосининг 2 марта ортиши, унинг салмоғини 10 %гача камайтирсин. Агар баҳо индексини ҳисоблаш учун Пааше формуласи қўлланилса, у ҳолда:

$$I^p = \frac{\sum p_1 q_1}{\sum p_0 q_1} * 100 = \left(\frac{\sum p_1 q_1}{\sum p_1 q_1} \right) / i_p * 100 = 1 / (\sum d_i / i_p) * 100 =$$

$$= 1 / (0.2/2 + 0.9/1) * 100 = 105\%$$

Агар Ласпейрес формуласи қўлланилса, у ҳолда:

$$I^l = \frac{\sum p_1 q_0}{\sum p_0 q_0} * 100 = \left(\frac{\sum i_p p_0 q_0}{\sum p_0 q_0} \right) * 100 = (\sum d_0 i_p) * 100 = (2 * 0.5 + 1 * 0.5) * 100 = 150\%$$

Агар А товар салмоғи 0 гача камайса, Пааше формуласи баҳо даражасининг ўзгармасдан қолишини кўрсатади. Ҳақиқатда эса А товар баҳосининг ошиши унинг салмоғи пасайишига олиб келади. Демак, Пааше формуласи истеъмол товарлар таркибининг ўзгаришига боғлиқ деб хулоса чиқариш мумкин. Жорий даврда охириги истеъмол учун фойдаланилган товар ва хизматларнинг қийматини ўзгармас баҳоларда ҳисоблаш икки каррали дефляторлаш усули ёрдамида ҳам амалга оширилади. Икки каррали дефляторлаш усули қўлланилганда дастлаб ялпи ишлаб чиқариш, кейин эса оралиқ истеъмоли ўзгармас баҳоларда ҳисобланади. Ўзгармас баҳоларда ҳисобланган ялпи ички маҳсулот ҳажми қуйидаги муносабат билан аниқланади:

$$\text{ЯИМ} = \text{ЯИЧ} - \text{ОИ} + \text{МИИС}$$

Мисол: Қуйидаги маълумотлар асосида ЯИМ ҳажми ўзгармас баҳоларда ва ЯИМ физик ҳажмининг индексини ҳисоблаш тартибини қўриб чиқамиз.

№		жорий	базис	баҳо	ҳажм
1.	Моддий ишлаб чиқариш тармоқларининг ялпи ишлаб чиқариши	100	200	160	-
2.	Бозор хизматларини ялпи ишлаб чиқариш	150	450	250	-
3.	Жамоага хизмат кўрсатиш учун бюджет ташкилотларининг жорий харажатлари	80	160	-	120
4.	Алоҳида корхоналарга хизмат кўрсатиш учун бюджет ташкилотларининг жорий харажатлари	50	95,7	-	116
5.	Моддий ишлаб чиқариш тармоқларидаги оралиқ истеъмоли	40	90	180	-
6.	Бозор хизматлари соҳасида оралиқ истеъмоли (ялпи ишлаб чиқаришга нисбатан фоииз ҳисобида)	30	28	-	-
7.	Бюджет ташкилотларининг оралиқ истеъмоли	32,5	66,5	175	-
8.	Маҳсулот ва импорт соф солиғи	24	60	240	-

Ялпи ички маҳсулот ҳажмини ўзгармас баҳоларда икки қаррали дефляторлик усули ёрдамида ҳисоблаш услубияти:

1) Базис даврдаги ялпи ишлаб чиқариш ҳажми:

$$\sum p_0 q_0 = 100 + 150 + 80 + 50 = 380 \text{ млрд. сўм.}$$

2) жорий даврдаги ялпи ишлаб чиқариш ҳажми базис давр баҳоларида:

$$\sum p_0 q_1 = 200 / 1,6 + 450 / 2,5 + 80 * 1,2 + 50 * 1,16 = 459 \text{ млрд. сўм.}$$

3) Базис даврдаги оралиқ истеъмоли:

$$\sum p_0 q_0 = 40 + 0,3 + 150 + 32,5 = 117,5 \text{ млрд. сўм}$$

4) Жорий даврдаги оралиқ истеъмоли базис давр баҳоларида:

$$\sum p_0 q_1 = 90 / 1,8 + 0,28 * 450 / 2,5 + 66,5 / 1,75 = 138,4 \text{ млрд. сўм}$$

5) Базис даврдаги ЯИМ ҳажми:

$$\sum p_0 q_0 = 380 - 117,5 + 24 = 286,5 \text{ млрд. сўм}$$

6) Жорий даврдаги ЯИМ ҳажми базис давр баҳоларида:

$$\sum p_0 q_1 = 459 - 138,4 + 60 / 2,4 = 345,6 \text{ млрд. сўм}$$

7) ЯИМ физик ҳажм индекси:

$$I_q = \sum p_0 q_1 / \sum p_0 q_0 = 345,6 / 286,5 = 1,241 \text{ ёки } 124,1\%.$$

Демак, ўзгармас баҳоларда (базис давр) ҳисобланган ЯИМ жорий даврда базис даврга нисбатан 24,1 % га ортган.

Қисқача хулосалар

Мамлакатнинг иқтисодий фаолиятини характерловчи кўрсаткич-ЯИМ. Уни 3 хил усулда: ишлаб чиқариш, тақсимлаш ва якуний истеъмол усулларида ҳисоблашдан мақсад хўжалик ички бўғинлари орасида муносабатни босқичма-босқич характерлаб бериш ҳамда БМТ доирасида халқаро таққослашдан иборат.

МХТнинг асосий кўрсаткичларини турли баҳоларда ҳисобга олиш уларнинг динамикасини ўрганишда муҳим ўрин тутади.

ЯИМни ўзгармас баҳоларда ҳисоблашнинг асосий мақсади мамлакат ички иқтисодиёти таркибинини ўрганиш, истеъмол ва жамғариш ўртасидаги муносабатни характерлаш, ЯИМ билан давлат бюджетидаги камомадни ўрганиш ва ҳ.к ни ўрганишга қаратилади.

Назорат ва муҳокама учун саволлар

1. Ўзбекистон ЯИМ кўрсаткичининг 1995 – 2001 йиллардаги ҳолатини изоҳланг.

2. ЯИМнинг қандай турларини биласиз?

3. ЯИМ дефляторининг иқтисодий моҳиятини изоҳланг.

4. ЯИМнинг ҳисоблаш усулларини мисоллар ёрдамида тushунтиринг.

5. МХТда қўлланиладиган баҳоларни таснифланг.

6. ЯИМ ҳажмини ўзгармас баҳоларда ҳисоблаш учун қайси усуллардан фойдаланилади?

7. Лайспейрес ва Пааше индексларининг моҳиятини тushунтиринг.

Асосий адабиётлар

1. Каримов И.А. Ўзбекистон: миллий истиқлол, иқтисод, сиёсат, мафкура. I-т. — Т.: Ўзбекистон, 1991.
2. Каримов И.А. Ўзбекистоннинг сиёсий-ижтимоий ва иқтисодий истиқболлини асосий тамойиллари. — Т.: Ўзбекистон, 1995.
3. Иванов Ю.Н. Экономическая статистика. — М.: Инфра, 2000.
4. Ишмухамедов А.А. ва бошқалар. Бозор муносабатлари шароитида миллий иқтисодиётнинг ривожланиши. — Т.: Ўқитувчи, 1996.
5. Набиҳўжаев А. Макроиқтисодий кўрсаткичлар (халқаро таққослаш муоммолари). — Т.: «Иқтисод ва ҳисобот» журнали, 1995 № 3, 7-б.
6. Назаров М.Г. Курс социально-экономической статистики. — М.: Финстатинформ, 2000.
7. Фон Дер Липпе. Экономическая статистика. Германия, Штутгарт, 1995.
8. Гойибназаров Б. Цены в системы национальных счетов. — Т.: «Сельское хозяйства Узбекистана» журналы, 2001 № №, 11-13 б.

МИЛЛИЙ ҲИСОБЛАР ТИЗИМИНИНГ АСОСИЙ ҲИСОБЛАМАЛАРИНИ ТУЗИШ МАСАЛАЛАРИ

6.1. МХТнинг ички иқтисодий ҳисобламалари

Миллий ҳисоблар тизимида иқтисодиёт секторлари орасидаги муносабатларни ўрганиш мақсадида асосий ҳисобламалардан кенг фойдаланилади. Бу ҳисобламалар 2 гуруҳга бўлинади:

1. Мамлакат ички иқтисодиётини таърифловчи ички иқтисодий ҳисобламалар. Буларга қуйидаги ҳисобламаларни киритамиз:

- * товар ва хизматларни ишлаб чиқариш ҳисобламаси;
- * ишлаб чиқариш ҳисобламаси;
- * даромадларни ҳосил бўлиш ҳисобламаси;
- * даромадларни тақсимлаш ҳисобламаси;
- * даромадлардан фойдаланиш ҳисобламаси;
- * капитал харажатлар ҳисобламаси.
- * молия ҳисобламаси.

2. Мамлакатнинг бошқа давлатлар билан иқтисодий муносабатларини ўрганишда ташқи иқтисодий алоқалар ҳисобламасидан фойдаланилади. Бу ҳисобламаларга қуйидагилар киради:

Жорий операциялар ҳисобламаси, капитал харажатлар ҳисобламаси, молия ҳисобламаси.

Ишлаб чиқариш ҳисобламаси

Ишлаб чиқариш ҳисобламаси маҳсулотлар ва хизматлар ишлаб чиқариши ва хизматлар кўрсатиш натижаларини характерлайди. Унда маълум бир даврда ЯИМ ишлаб чиқаришга кетган маҳсулот ва хизматлар ҳажми акс эттирилади. Ишлаб чиқариш ҳисобламасининг тузилиши маҳсулот ва хизматлар ишлаб чиқарилиши тўғрисидаги маълумотларни йиғиш ва қайта ишлаш билан боғлиқ бўлган ишларни олиб боришни тақозо этади.

Ишлаб чиқариш ҳисобламасининг схемаси қуйидагича кўринишга эга:

Фойдаланиш	Ресурс
6. Оралиқ истеъмол; 7. Бозор баҳоларида ЯИМ	1. Маҳсулот ва хизматларининг асосий баҳоларида яъни ишлаб чиқарилишини; 2. Маҳсулотларга солиқ; 3. Маҳсулотларга субсидиялар, 4. Импортга соғ солиқ, 5. Бозор баҳоларида яъни ишлаб чиқариш (1+2-3+4)
Ҳамми (6+7)	Ҳамми (5)

Ҳисобламанинг ресурс қисмида маҳсулот ва хизматларнинг ялпи ишлаб чиқарилиши акс эттирилган.

Маҳсулот ва хизматларнинг ялпи ишлаб чиқарилиши асосий ва бозор баҳоларида акс эттирилади.

Бозор баҳоларидаги ишлаб чиқариш кўрсаткичлари кўпроқ иқтисодий моҳиятга эга. Айнан ушбу кўрсаткич ишлаб чиқарилган товар ва кўрсатилган хизматларнинг умумий қийматини аниқлайди. Шунингдек, бу кўрсаткич МҲТ нинг бошқа барча ҳисобламаларини бир-бирига боғлашда қўлланилади. Ҳисобламанинг ресурс қисмида маҳсулот ишлаб чиқариш ва хизматлар кўрсатишининг шаклланиш жараёни, шунингдек, маҳсулотларга ва импортга бўлган соф солиқлар акс эттирилади.

$$\text{ЯИЧ}_{6,6} = \text{ЯИЧ}_{a,6} + \text{МСС} + \text{ИСС}$$

Бу ерда: $\text{ЯИЧ}_{6,6}$ – бозор баҳосидаги ялпи ишлаб чиқариш,
 $\text{ЯИЧ}_{a,6}$ – асосий баҳоларда ялпи ишлаб чиқариш,
 $\text{МСС}_{a,6}$ – маҳсулотларга соф солиқ;
 ИСС – импортга соф солиқ.

Бозор хизматларини ялпи ишлаб чиқариш икки турга бўлинади:

1. *Бозор хизматларини ишлаб чиқариш (молиявий воситачиларнинг билвосита хизматларидан ташқари);*

2. *Молиявий воситачиларнинг билвосита хизматлари.*

Молиявий воситачиларнинг билвосита хизматлари - молиявий ресурсларни йиғиш, айирбошлаш ва тақсимлаш билан шуғулланувчи молиявий воситалар сифатида иштирок қилувчи молиявий ташкилотлар томонидан ишлаб чиқарилган маҳсулотлардир. Улар мулкдан келадиган даромад ҳажми сифатида аниқланади, у даромад молиявий муассасалар томонидан кредиторларга тўланадиган фонсларни чиқариб ташлаганда ҳосил бўлади. Банк бошқа бир банкка кредит берса, бу операциялар учун ялпи ишлаб чиқариш ҳисобга олинмайди.

Ялпи ишлаб чиқариш кўрсаткичларини ҳисоблаш умумий услубий тамойилларининг мавжудлиги баъзи соҳаларда ушбу кўрсаткичларнинг ўзига хос усулда ҳисобланишини инкор этмайди. Ушбу ўзига хосликлар у ёки бу ишлаб чиқариш соҳасининг хусусиятларидан келиб чиқади.

Ишлаб чиқариш соҳасида қўшилган қиймат – иқтисодий операция бўлмаган ва арифметик усулда ҳисобланадиган баланслаштирувчи моддадир. Барча соҳаларда яратилган ялпи қўшилган қийматларнинг йиғиндиси ЯИМни ташкил қилади.

Ташкилот, соҳа, сектор миқёсида ЯИМ қўшилган қиймат шаклида намоён бўлади.

Маҳсулотларга солиқ. Бу резидент томонидан ишлаб чиқарилган ёки сотилаётган маҳсулот ва хизматларнинг қиймати ёки миқдорига мутаносиб равишда олинadиган солиқлардир.

Маҳсулотга соф солиқ. Бу маҳсулотга қўйилаётган солиқ билан маҳсулотга берилаётган субсидия ўртасидаги фарқдир.

Маҳсулотга субсидиялар. Бу резидент томонидан ички бозорга ишлаб чиқарилган ёки экспорт қилинган маҳсулот ёки хизматларнинг қиймати ёки миқдор ва сифатига мутаносиб равишда берилаётган субсидиялардир.

Импортга соф солиқ. Бу импортга қўйилаётган солиқ билан унга қўйилаётган субсидия ўртасидаги фарқдир.

Импортга субсидия — давлат бюджетидан ташқи савдо қатнашчиларига товарларни импорт қилиш учун берилadиган тўловлардир.

Импортга солиқ. Бу давлат бюджетига келиб тушadиган шундай даромад турики, у ташқи ва ички нархларнинг фарқидан келиб чиқади.

Ҳисобламанинг фойдаланиш қисмида оралиқ истеъмол ва ЯИМ акс эттирилади.

Оралиқ истеъмол. Бу ишлаб чиқарувчи резидент томонидан маҳсулот ва хизматларнинг ҳосил бўлиш жараёнида истеъмол қилинган маҳсулот ва бозор хизматларининг қийматини акс эттиради.

Оралиқ истеъмол қуйидаги асосий кўрсаткичлардан иборат бўлади:

1. Моддий харажатлар (маҳсулот ва моддий хизматлар);
2. Номоддий хизматларга тўловлар;
3. Ишчи ва хизматчиларнинг хизмат сафари тўловлари;
4. «1» ва «2» моддалардаги харажатларсиз нормал иш тизимини сақлаш учун сарфланган институтцион бирликларнинг харажатлари;
5. «1» ва «2» моддалардаги харажатларсиз ишчиларнинг малакасини ошириш учун сарфланган институтцион бирликларнинг харажатлари.

Моддий харажатларга қуйидаги моддалар киради:

- якуний маҳсулот ҳажмига кирган хоманиё ва маблағлар;
- қуйидаги ишлаб чиқариш жараёнига ишлатилadиган маблағлар, масалан, ишлаб чиқаришни синаш ва сифатини текшириш учун, ускуна, асосий мулкни сақлаш, ишлатиш, тузатиш харажатлари, ускуналарни, эҳтиёт қисмларни тузатиш, махсус иш кийими, ишчиларнинг айрим овқатланиши ва қиймати кам бошқа нарсалар;

• корхоналарда ўрнатиладиган эҳтиёт қисмлар ва ярим тайёр маҳсулотлар;

• ишлаб чиқаришда ишлатилган барча ёнилғи турлари, иситилиш тизими, йўловчи транспортларга ва ишлаб чиқаришга сарф қилинган ёнилғилар, энергиянинг барча турлари, технологик ва бошқа ишлаб чиқаришда сарфланган ўзга хўжалик сарфлари ва бошқа эҳтиёжларга сарфланган (куч-қувват) энергия;

• бошқа иш ва хизматлар, асосий ишлаб чиқаришда қўлланилмайдиган, лекин айрим жараёнлар — хомашёни қайта тайёрлаш ва ҳоказолар, тузатиш ва ишлатиш ишларига сарфланадиган харажатлар;

• маҳсулотни олиб келиш билан боғлиқ бўлган харажатлар ва бошқа корхоналарнинг йўлкира харажатлари, корхонанинг ичида ташишга сарфланган харажатлар;

• ҳисоблаш маркази ва бошқа алоқаларга харажатлар;

• маҳсулотларни қадоқлашга кетган харажатлар;

• ишчиларнинг иш кийими ва керакли ускуналарга сарфланган харажатлар;

• ўзи чиқарган маҳсулотларни истеъмол қилиш, шунга ўхшаш деҳқончиликда сарфланган уруғлик ем-хашакларга харажатлар (МХТда бу тур харажатлар назарда тутилмаган);

• қаҳвахона (кафе), ресторан, меҳмонхоналарга сотиб олинган озиқ-овқат, тамаки, ичимлик харажатлари;

• касалхона ва бошқа тиббий муассасаларнинг беморлари ҳамда ўқув муассасаларининг ўқувчилари учун сотиб олинган дори-дармон харажатлари;

• уй хўжаликларининг хўжалик фаолияти учун сотиб олинган ускуналари, ишчи кийимлари, уруғ, ем, қурилиш молларига харажатлар;

• уй-жой эгаларининг жорий таъмир ва унга сарфланган маблағ харажатлари;

• ҳарбий ташкилотларнинг ускуна олиш ва ўрнатиш, у ёки бу ёққа олиб бориш харажатлари (бу ҳам МХТда назарда тутилмаган);

• армия учун озиқ-овқат, кийим — кечак харажатлари;

• кафолатланган таъмирлаш хизматлари учун харажатлар;

• илмий-тадқиқот лабораторияларини таъминлаш учун харажатлар;

• меҳмонларни қабул қилиш ва сайр эттириш, шунингдек, сайл қилиш харажатлари;

• ишчиларни ишга жалб қилиш харажатлари.

Номоддий хизматларнинг харажатлари қуйидагилардан иборат:

- молларнинг сифатини текшириш харажатлари;
- илмий-тадқиқот ва экспериментал ишлар харажатлари;
- молия хизматлари учун харажатлар;
- ўқув юртларига тўловлар, ишчиларни тайёрлаш ва оралиқ истеъмол учун харажатлар;
- мулкни сугурта қилиш харажатлари;
- тиббий ташкилотларга тўловлар;
- бино, ускуна, машина ижараси учун харажатлар;
- уй-жойни чиқиндилардан тозалаш учун коммунал хизматлар харажатлари;
- адлия хизматлари учун харажатлар;
- реклама ва бошқа табдиркорлик хизматлари учун тўловлар;
- молларнинг лицензия ва сертификат харажатлари;
- ёнғиндан сақлаш ва қоровуллик тўловлари.

Ишчиларнинг хизмат сафари харажатларига уларнинг йўлқираси, меҳмонхона, озиқ-овқат ва коммунал харажатлар киради.

Оралиқ истеъмолга крмайдиган харажатлар қуйидагилардан иборат:

- иш унумини ошириш ва кўп хизмат қилиш мақсадида бино-ускуналарнинг таъмири ва уларни янги усулга мослаш харажатлари;
- уй-жойларни таъмирлаш, бўёқ сотиб олиш, гулқоғоз (обоя)ни янгилаш ва бошқа харажатлар (улар уй хўжаликлари-нинг яқуний истеъмолига киради);
- ишчи ва хизматчиларга маҳсулотларни бепул ва арзон баҳода, иш ҳақини бартер ҳисобида натурал йўл билан тўлаш;
- давлат томонидан бериладиган натура шаклида нафақалар;
- ташкилотларнинг яқуний истеъмолига кирадиган харажатлар, асосий мулк ва номоддий активларнинг ер олиш ҳуқуқига эга бўлиш харажатлари;
- ердан фойдаланиш учун ижара харажатлари (улар мулкдан даромад олишга киради);
- хазина топиш учун геологик ишлар харажатлари — нефть ва газ топиш ва ҳоказо харажатлар (улар асосий мулкнинг жамғармасига киради);
- ерни яхшилаш, тозалаш, мелиорация қилиш, дарахт, боғ экинлари экиш харажатлари (улар асосий мулкнинг жамғармасига киради);
- маданий — маиший хизматлар харажатлари;
- асосий мулкнинг эскириши;

ЯИМ – муҳим иқтисодий категория ва иқтисодиёт ривожланишининг асосий кўрсаткичи бўлиб, мамлакатнинг иқтисодий ҳудуддаги резидент ва норезидент ишлаб чиқарувчилар ишлаб чиқариш фаолиятининг якуний натижасини ўзида акс эттиради.

Даромадларни бирламчи тақсимлаш ҳисобламаси

Бу ҳисобламанинг ўзи қуйидаги ҳисобламаларни ўз ичига олади:

1. **Даромадларнинг ҳосил бўлиш ҳисобламаси;**
2. **Даромадларни бирламчи тақсимлаш ҳисобламаси.**

Даромадларнинг ҳосил бўлиш ҳисобламаси - даромадларни бирламчи тақсимлаш ҳисобламасининг таркибий қисми ҳисобланади. Бу ҳисоблама ишлаб чиқариш ҳисобламаси каби секторлар бўйича ҳам, тармоқлар бўйича ҳам тузилади. Унда ЯИМнинг институцион бирликлар томонидан моддий маҳсулот ва хизматларни ишлаб чиқарувчиларга бирламчи даромад тўлаш учун ишлатилиши кўрсатилади.

Бирламчи даромадга қуйидагилар киради:

1. Ишлаб чиқариш фаолиятдан келадиган даромад ;

a) *Ёллайма ишчиларнинг меҳнат ҳақи;*

b) *Ишлаб чиқариш ва импортга солиқ;*

c) *Фойда ва аралаш даромадлар.*

2. Мулкдан келадиган даромад, яъни бошқа институцион бирликларга молиявий ва номолиявий активларни, шу жумладан, ер, фойдали қазилмалар ва бошқа ноишлаб чиқариш активлари, патент ва лицензияларни вақтинчалик фойдаланишга беришдан келадиган даромадлар. Уларга қуйидагилар киради:

a) *Фонзлар;*

b) *Ташкилотларнинг тақсимланган даромади (дивидент);*

c) *Қайта инвестиция қилинадиган чет эл инвестициялари;*

d) *Сўғурта полислари эгаларига юклатилган мулк даромади;*

e) *Рента.*

Даромад ҳосил бўлиш ҳисобламасида мулкдан даромад акс эттирилмайди. Даромад ҳосил бўлиш ҳисобламаси ишлаб чиқариш жараёни билан боғлиқ тақсимлаш жараёнини акс эттиради. Унинг кўрсаткичлари тизимига қуйидагилар киради:

1. **Меҳнатга ҳақ тўлаш;**

2. **Ишлаб чиқаришга соф солиқлар;**

3. **Корхоналарнинг ялпи фойдаси;**

4. **Аҳолининг аралаш даромадлари.**

Ҳисобламанинг ресурс қисмида бозор нархидаги ЯИМ ва ишлаб чиқариш ҳамда импортга субсидиялар акс эттирилади.

Фойдаланиш қисмида эса ЯИМнинг бирламчи тақсимланиш унсурлари кўрсатилади. Булар;

- *Иш ҳақи;*
- *Ишлаб чиқариш ва импортга солиқлар;*
- *Асосий фондларнинг истеъмоли;*
- *Фойда.*

Даромадлар ҳосил бўлиш ҳисобламасининг схемаси қуйидагича:

<i>Фойдаланиш</i>	<i>Ресурс</i>
4. Ёлланма ишчиларининг иш ҳақи;	1. Бозор нархларида ЯИМ
5. Ишлаб чиқариш ва импортга солиқ, шу жумладан;	2. Ишлаб чиқариш ва импортга субсидиялар, шу жумладан,
а) Маҳсулотга;	а) Ишлаб чиқаришга;
б) Ишлаб чиқаришнинг бошқа маҳсулотларига;	• Маҳсулотга;
с) Импортга.	• Хусусий ишлаб чиқаришга;
6. Яши фойда (яши аралаш даромад) (3-4-5), шу жумладан;	• Ишлаб чиқариш билан боғлиқ бўлган бошқа субсидиялар.
а) Асосий фондлар истеъмоли;	б) Импортга субсидия.
б) Соф фойда (соф аралаш даромад).	
7. Яши (4+5+6)	3. Яши (1+2)

Ушбу ҳисобламадаги маълумотлар секторлар ва тармоқлар ўртасидаги меҳнатга ҳақ тўлаш даражасини солиштириш имкониятини беради. Иқтисодиётда бандлар сонини билган ҳолда биз алоҳида сектор ва тармоқлардаги ижтимоий меҳнат самардорлигини ҳисоблашимиз ва бир кишига тўғри келадиган ишлаб чиқариш миқдори ва даромадларни солиштиришимиз мумкин. Ушбу ҳисобламадаги кўрсаткичларнинг ҳисобланиш услубиятини батафсил кўриб ўтамиз.

Ресурс кўрсаткичлари. Ресурс қисмининг асосий кўрсаткичи – бозор нархидаги ЯИМ (иқтисодиёт миқёсида) ёки ялпи қўшилган қиймат (ЯҚҚ) (алоҳида сектор миқёсида). Ушбу кўрсаткич ишлаб чиқариш ҳисобламасининг фойдаланиш қисмидан ўтказилади. ЯИМ ишлаб чиқариш ва импортга субсидиялар билан бир қаторда даромад ҳосил бўлишининг манбаи ҳам ҳисобланади.

Субсидиялар – бу, давлат томонидан хўжалик бирликлари – резидентларга тўланадиган жорий трансфертлар бўлиб, улар беғараз мақсадда маҳсулот ва бозор хизматларини ишлаб чиқарувчи ёки импорт қилувчиларга берилади. Улар ҳам ижтимоий-иқтисодий сиёсатнинг унсурлари бўлиб, ишлаб чиқарувчи ва импортёрларнинг нархлари ва даромадларига таъсир қилишга йўналтирилган бўлади. Субсидия уз иқтисодий моҳиятига кўра ишлаб чиқариш солиқларига тесқари, муқобил тушунчадир, чунки улар фойдага солиқлардан фарқли ўлароқ таъсир қилади. Ушбу ҳи-

собламада субсидиялар капитал трансфертлардан фарқ қилади.

Капитал трансфертлар ишлаб чиқарувчиларга капитал харажатларни қоплаш, яъни жамғариш, асосий фондларни тиклаш каби харажатларни қоплаш учун берилади.

Субсидияларни давлат томонидан уй-хўжаликларига бериладиган ёрдам пулларидан фарқлаш керак.

Субсидиялар икки гуруҳга бўлинади:

1. *Ишлаб чиқаришга субсидия;*

2. *Импортга субсидия.*

Ишлаб чиқаришга субсидия ўз ичига маҳсулотга субсидия ва бошқа ишлаб чиқаришга бошқа субсидияларни олади.

а) Маҳсулотга субсидия – бу, ишлаб чиқарилган маҳсулот ёки хизматларнинг ҳар бир бирлигига тўланадиган субсидиялар, улар ҳар бир миқдор бирлиги учун маълум сумма ёки нархнинг маълум бир фоизи меъёрида бўлиши мумкин.

б) Ишлаб чиқаришга бошқа субсидиялар - бу корхоналарнинг ишлаб чиқариш омилларида фойдаланиш жараёнида давлат бошқарув органларидан олинадиган субсидиялардир. Уларга қуйидагилар киради:

- ишлаб чиқарувчиларга алоҳида меҳнат шaroитларидан фойдаланганлиги учун (ногирон ва ишсизларни ишлатиш) тўланадиган субсидиялар;

- ишлаб чиқаришнинг бошқа омилларида фойдаланганлиги учун тўланадиган субсидиялар. Масалан, хомашё ва энергиянинг алоҳида турларидан фойдаланганлик учун;

- атроф-муҳитнинг ифлосланишини камайтиришга мойил бўлган ишлаб чиқариш фаолиятига тўланадиган субсидиялар.

Импортга субсидиялар- товар ва хизматларни норезидентлардан сотиб олиб, арзонроқ баҳода резидентларга сотишни амалга оширадиган савдо ташкилотларига бюджет томонидан тўланадиган субсидиялардир.

Экспортга субсидия – товар ва хизматларни резидентлардан сотиб олиб, норезидентларга арзонроқ баҳода сотиш билан шуғулланадиган савдо ташкилотларига давлат бюджети томонидан тўланадиган субсидиялардир.

Даромад ҳосил бўлиш ҳисобламасининг *фойдаланиш кўрсаткичлари* қуйидагилардан иборат:

1. *Иш ҳақи;*

2. *Билвосита солиқлар;*

3. *Ялпи фойда.*

Даромад ҳосил бўлиш ҳисобламасида *иш ҳақи* – иқтисодий ҳудудда барча резидентлар ва норезидентларнинг иш ҳақини ўз ичига олади. Уларга қуйидагилар киради:

а) Ялпи иш ҳақи;
б) Корхона ва ташкилотларнинг ижтимоий суғуртага ҳақиқий ажратмалари;

с) Ижтимоий суғуртага шартли ҳисобланган ажратмалар.
Ялпи иш ҳақи — даромад солиғи ва барча ажратмаларгача бўлган иш ҳақини ифодалайди. Мулкчилик шаклидан қатъиназар барча хўжалик бирликлари учун улар қуйидаги унсурлардан ташкил топади:

- таъриф ставкаси, бажарадиган вазифасига кўра, ўртача иш ҳақи ёки бажарган меҳнати бўйича ҳисобланган иш ҳақи;

- бажарадиган вазифасига кўра ёки тариф ставкаси бўйича тўланадиган қўшимча иш ҳақи. Булар:

- алоҳида шароитларда ишлаганлик учун иш ҳақи;

- қўшимча ёки кечки ишлар учун иш ҳақи;

- дам олиш ва байрам кунлари ишлаганлик учун иш ҳақи.

- чакана нархларнинг ўзгариши муносабати билан тўланадиган қўшимча иш ҳақи;

- рағбатлантириш ва мукофотлар;

- йиллик ва қўшимча таътил учун тўловлар;

- кадрларни қайта тайёрлаш ва малакасини ошириш (ишлаб чиқаришдан ажралган ҳолда) пайтидаги сақланган иш ҳақи;

- ходимларнинг тиббий муассасаларда текширувда бўлган пайтларидаги тўловлар;

- меҳнат шартномасида кўрсатилган фойда қисми;

- коммиссион тўловлар;

- ёлланма ишчиларнинг иш ҳақи.

Ўтиш даври пайтида пул шаклидаги иш ҳақи билан бирга натурал шаклдаги иш ҳақи ҳам кенг тарқалган. Натурал шаклдаги иш ҳақи ўз ичига ҳар қандай турдаги истеъмол товарлари ва хизматларини олиши мумкин. Меҳнатга ҳақ тўлашнинг бундай тури қуйидаги мукофотларни ўз ичига олади:

- корхона томонидан ўз ходимларига шу корхонанинг ўзида етиштирилган маҳсулот ва хизматларнинг қиймати;

- иқтисодиётнинг алоҳида соҳаларидаги ишчиларга тақдим қилинадиган бепул коммунал хизматлар;

- овқатланиш, товарларнинг қиймати;

- ошхоналарда, буфетларда, профилакторийларда ишловчи ходимларга имтиёзли баҳоларда ёки бепул овқатланишни тақдим этиш;

- ишчиларни иш жойига идоранинг транспортларида олиб келиш ва олиб кетиш учун тўловлар;

- корхонанинг алоҳида олинган ёлланма ишчилар фойдасига тўланган суғурта тўловлари;

• корхоналар томонидан нодавлат ижтимоий фондларга ажратилган маблағлар (тиббий суғуртага ажратилган ихтиёрий тўловлар ва қўшимча нафақалар таъминоти);

• мактабгача тарбия муассасаларида болаларнинг тарбияланиши учун тўловлар;

• корхонанинг ҳисобламасига ходимлар ва уларнинг оила аъзолари даволаниши, дам олиши учун берилган йўлланма ҳақининг тўловлари;

• ходимларга бепул бериладиган акциялар қиймати ва натурал шаклдаги иш ҳақининг бошқа турлари.

Юқорида санаб ўтилган натурал шаклдаги барча тўловларнинг турлари ё харидор баҳосида ёки асосий баҳоларда баҳоланади.

Ялпи иш ҳақи қуйидагиларни ўз ичига олмайди:

а) Ишлаб чиқариш манфаатлари асосида амалга ошириладиган корхона ва ташкилотларнинг харажатлари:

• берилган махсус кийим ва оёқ кийимлари;

• бошқа индивидуал ҳимоя воситалари;

• даволаниш, профилактик таъминотнинг қиймати;

• малака оширишга кетган харажатлар (ўқув таътиллари тўловлари, степендиялардан ташқари);

• ишчиларни ишга олиб келиш ва олиб кетиш харажатлари.

б) Ишчиларга меҳнати учун мукофот тарзида тўланадиган тўловлар:

• вақтинчалик ишга яроқсиз пайтидаги тўловлар (ишловчи нафақахўрларга нафақалар)

• моддий ёрдам;

• корхона ҳисобидан тўланадиган степендиялар;

• дам олиш ва даволаниш учун йўлланмалар ҳақи;

• индивидуал характерга эга бўлган бошқа тўловлар.

с) Корхона ва ташкилотлар томонидан ўз ишчилари ва уларнинг оила аъзоларига кўрсатиладиган ижтимоий-маданий характердаги хизматлар.

д) Қўшимча касбдаги шахслар меҳнати а тўловлар, муаллифлик қалам ҳақлари (гонорарлари) ва шу кабилар.

МХТ да мавжуд бўлган муаммолардан бири ходимларнинг ёлланма ишчи ёки мустақил банд бўлган шахсларга ажратилишидир.

Агарда корхона билан шахс ўртасида расмий ёки норасмий битим мавжуд бўлса, унда ишчи ёлланма ишчи ҳисобланади. Бу келишувга асосан ушбу ишчи корхона учун пул ва натура шаклдаги мукофот учун ишлайди.

Мустақил банд бўлган шахслар – бу шундай шахсларки,

улар ўз-ўзига ишлайдилар. Уларга тегишли бўлган корхоналар эса алоҳида юридик шахс ёки МХТдаги институтцион бирлик ҳисобланади. Улар аралаш даромадга эга бўладилар.

Тадбиркорлар ўзларининг ёлланма ишчиларини турли хил сабабларга кўра натурал шаклда мукофотлаши мумкин. Масалан, қўшимча солиққа тортишдан яшириниш учун, корхонанинг ҳисобкитоб варағида нақд пулнинг йўқлиги сабабли ва тадбиркорнинг сотилмай қолган маҳсулотлардан қутилиши учун ва ҳоказо.

Корхона ва ташкилотларнинг ижтимоий суғуртага ажратмалари — уларнинг ижтимоий суғуртага бадалларидан ташкил топади. Бу тўловлар ёрдам пуллари, нафақалар ва аҳолига санитария-курорт хизматлари кўрсатувчи воситалар манбаи ҳисобланади. Ижтимоий суғуртага ажратмалар *ҳақиқий ва шартли ҳисобланган* бўлиши мумкин.

Ижтимоий суғуртага ҳақиқий ажратмалар — ишга ёлловчилар томонидан ёлланма ишчилар фойдасига турли хил ижтимоий суғурта ва нафақа фондларига ажратмалардан ташкил топади.

Айрим тадбиркорлар ўз ходимларига ижтимоий суғурта хизматларини таклиф қиладилар. Масалан, тадбиркорлар собиқ ходимларига қўшимча нафақа ёки соғлигини тиклаш учун қўшимча воситалар тўлаши мумкин. Бундай ҳолатда ижтимоий суғуртага шартли ажратмалар ҳисобламага олинади.

Ижтимоий суғуртага шартли ҳисобланган ажратмалар - корхона ва ташкилотлар томонидан ўз ходимлари учун ижтимоий таъминот бўйича тўлайдиган ёрдам пулларини ўзида акс эттиради. Уларга, масалан, корхона ва ташкилотларнинг ишлаб чиқаришда ҳалок бўлганларнинг оиласига кўрсатиладиган ёрдам; ишлаб чиқаришда касбий касаллик орттирганларга ёрдам пуллари ва бошқалар киради.

Солиқлар. Солиқлар мажбурий тўлов шаклида корхона ва ташкилотлар ҳамда аҳолининг давлатга тўлайдиган тўловларидир. Уларнинг қуйидаги турлари мавжуд:

1. Ишлаб чиқаришга солиқ. Бу ишлаб чиқариш фаолияти билан боғлиқ бўлган барча солиқ ва йиғимларни ўз ичига олади. Булар:

а) Маҳсулотга солиқ. Резидент бирликлар томонидан ишлаб чиқарилган ёки сотилган маҳсулот ва хизмат қиймати ёки миқдорига тўғри мутаносибликда ундирилади. Улар қуйидагилардан иборат:

- қўшилган қиймат солиғи;
- акциз солиғи;
- реклама солиғи;

• автомобиль йўлларида фойдаланганлик учун солиқ ва бошқалар.

б) Ишлаб чиқаришга бошқа солиқлар. У қуйидагилардан иборат:

• курорт зоналарида ишлаб чиқариш объектларини қурганлик учун;

• ер ости ва табиий ресурслардан фойдаланганлик учун;

• савдо қилиш ҳуқуқини олиш учун;

• лицензия олиш учун тўлов;

• ер солиғи;

• тадбиркорлик солиғи;

• ташкилотлар мулкига солиқ.

2. Импортга солиқ. Бу солиқ даромадлар яратиш ҳисобламасида импортга субсидияларни чиқариб ташламай акс эттириладиган солиқлардир. Улар импортга соф солиқ ва субсидиялар суммаси сифатида акс эттирилади. Импортга солиқ ҚҚС ва импорт тўловларини чиқариб ташлаганда қуйидаги солиқ турларини ўз ичига олади:

а) акциз йиғимлари;

б) мутахассислик хизматларига солиқ;

с) импорт монополиясидаги фойдага солиқ.

3. Экспортга солиқ товарлар иқтисодий ҳудуддан чиқарилганда ёки хизматлар норезидентларга кўрсатилганда ундириладиган солиқдир.

Иқтисодиётнинг ялпи фойдаси (аралаш даромад) — даромад яратиш ҳисобламасининг мувозанатлаштирувчи моддаси ҳисобланади. Унинг ҳажми ЯИМ дан ёлланма ишчиларнинг иш ҳақи, шунингдек, ишлаб чиқариш ва импортга соф солиқлар суммаларини айириб ташлаш йўли билан аниқланади.

$$ЯФ = ЯИМ - ИХ - (СОЛ_{ИЧ} + СОЛ_{ИМП}) - (СУБ_{ИЧ} + СУБ_{ИМП})$$

Миллий ҳисобламачилик бўйича халқаро статистик ташкилотлар томонидан қабул қилинган таклифларга кўра, фойдани ялпи ва соф шаклда кўрсатиш тавсия қилинади. Бунда шунга мис равишда асосий фондларнинг истеъмоли ҳисобламага олиниб ва ҳисобламага олинмай кўрсатилади.

ЯИМ дан ёлланма ишчиларнинг иш ҳақи ва соф солиқлар чиқариб ташланса, *ялпи фойда* ҳосил бўлади. Ялпи фойдадан асосий фондларнинг амортизацияси айириб ташланса *соф фойда* ҳосил бўлади.

Миллий ҳисобламачиликда тадбиркорлик фойдаси булардан ташқари аралаш даромадни ҳам ўз ичига олади.

Аралаш даромад – фойда ва иш ҳақи унсурларини ифодаловчи даромадларнинг турли хил кўринишидир. Унинг таркибига хусусий тадбиркорлик (ёлланма ишчиларнинг меҳнатисиз) фаолиятдан келадиган даромад, шахсий томорқа хўжалиги, мустақил касб фаолиятдан келадиган даромад, муаллифлик қалам ҳақи (гонорар) ва бошқалар киради.

Даромадларни бирламчи тақсимлаш ҳисобламаси

Бу шундай жараёнки – бунда ишлаб чиқаришда қатнашувчиларнинг бирламчи даромадлари даромад яратиш ҳисобламасида ўз аксини топмайди.

Унинг мақсади – маҳсулот ва хизматлар ишлаб чиқариш жараёнида яратиладиган бирламчи даромадларни, шунингдек, уларни ишлаб чиқариш жараёнида қатнашиш натижасида институтцион бирликлар ўртасида тақсимланишини акс эттиришдан иборат.

Даромадларни бирламчи тақсимлаш ҳисобламасининг схемаси қуйидагича:

<i>Фойдаланиш</i>	<i>Ресурс</i>
6. «Ташқи дунё»га берилган мулк даромади; 7. Ишлаб чиқариш ва импортга субвенциялар; 8. Бирламчи даромадлар сальдоси (5-6-7)	1. Ялпи фойда ва ялпи аралаш даромад; 2. Ёлланма ишчиларнинг меҳнат ҳақи; 3. Ишлаб чиқариш ва импортга солиқ; 4. «Ташқи дунё»дан олинган мулк даромади
9 <i>Ҳаши</i> (6+7+8)	5. <i>Ҳаши</i>

Бирламчи тақсимлаш ҳисобламасида – уй хўжаликларининг тадбиркорлик фаолиятдан оладиган аралаш даромадлари; ёлланма ишчиларнинг ўз меҳнатидан оладиган даромадлари; давлат бошқарув органларининг ишлаб чиқариш ва импортдан оладиган солиқлари; молия муссасалари ва номолия ташкилотларининг оладиган фойдаси акс эттирилади.

Даромадларни бирламчи тақсимлаш ҳисобламасининг ресурс қисми иккита асосий даромаддан ташкил топади.

1. Бирламчи даромадлар. Бу ишлаб чиқариш жараёнида бевосита иштирок этган резидент институтцион бирликларнинг бирламчи даромадлари ёки давлатнинг ишлаб чиқариш ва импортга солиқларидан иборат. Булар ёлланма ишчиларнинг иш ҳақи, ишлаб чиқариш ва импортга солиқ, ташкилотларнинг аралаш даромади ёки фойдасидир.

2. Хусусий молиявий активлардан олинган даромадларга мулкдан олинган даромад киради.

Мулкдан олинган даромад бошқа бирликларга фойдаланиш учун берилган ноишлаб чиқариш активлари ва молиявий активлардан олинган бирламчи даромадлардир.

Бу ерда ноишлаб чиқариш активлари номолиявий активлар бўлиб, унда кишиларнинг ишлаб чиқариш фаолияти натижасида пайдо бўлмасдан, балки табиат инъоми, яъни табиий ресурслар ҳисобланади.

Ишлаб чиқариш ва импортга солиқларнинг барчаси давлат ташкилотлари учун бирламчи даромад сифатида қаралади.

МХТ да мулкдан даромад қуйидаги шаклларда таснифланади:

- a) Фондлар;
- b) Корпорацияларнинг тақсимланган даромадлари (дивидентлар);
- c) Суғурта полиси эгаларининг мулкдан келадиган даромадлари;
- d) Рента.

Даромадларни бирламчи тақсимлаш ҳисобламасининг фойдаланиш қисмида фақат мулкдан даромад акс эттирилади. Бу даромадга институтцион бирликлар, кредиторлар сектори ёки акционерлар, ер эгалари ва бошқалар эга бўладилар.

Ҳисобламанинг баланслаштирувчи моддаси — бирламчи даромадлар сальдоси ҳисобланади. Улар тўланган бирламчи даромадларни чиқариб ташлангандан кейин қоладиган институтцион бирлик ва секторлардан олинадиган даромадларнинг умумий суммаси сифатида белгиланади.

Даромадларни иккиламчи тақсимлаш ҳисобламаси

Бу ҳисоблама — иқтисодиётнинг институтцион бирлик ва секторнинг бирламчи даромадларини, ижтимоий трансфертларини ҳисобламага олмаган ҳолда жорий трансфертларни тўлаш йўли билан уларни ўз ихтиёридаги даромадларга трансформациялаш натижасида ҳосил бўладиган сальдони кўрсатади.

Бу ҳисобламанинг вазифаси — мамлакат иқтисодиётининг ёки бир секторнинг ҳисобот даври мобайнида ўзининг харажатларини молиялаштириш учун сарфланиши мумкин бўлган максимал суммани акс эттиришдан иборат.

Даромадларни иккиламчи тақсимлаш ҳисобламасининг схемаси қуйидаги кўринишга эга.

Фойдаланиш	Ресурс
4. «Ташқи дунё» га берилган жорий трансфертлар;	1. Бирламчи даромадлар сальдоси (яши).
5. Яши миллий ихтиёридаги даромад (3-4)	2. «Ташқи дунё»дан олинган жорий трансфертлар.
6. Жами: (4+5)	3. Жами: (1+2)

Иккиламчи тақсимлаш секторлар ўртасида олинган даромадларни қайта тақсимлашни ўзида акс эттиради. Уй хўжаликлари ижтимоий сугуртага ажратмалар ва даромад солиғи тўлайдилар.

МХТда бошқа жорий трансфертлар деб таърифланган ихтиёрий бадалларни ижтимоий ташкилотларга тўлайдилар. Лекин шу билан бирга турли хил ижтимоий тўловларга ҳам эга бўладилар. Булар, ижтимоий суғурта бўйича ёрдам пуллари, нафақа ва бошқалар.

Корхоналар фойдага солиқ ва нотижорат ташкилотларга бадаллар тўлайдилар. Шу тарзда барча секторлар ўз даромадларининг маълум бир қисмини алмашадилар.

Сектор ҳисобламаларида бундай операциялар иккиёқлама ёзув тамойилига асосланиб, ҳисоблама варақларда икки марта акс эттирилади. Масалан, даромад солиғини тўлаш уй хўжалиги секторининг фойдаланиш қисмида (-) минус белгиси билан, давлат сектори ҳисоблама варағининг ресурс қисмида (+) плюс белгиси билан ифодаланади.

Ҳар қандай секторларда бундай операцияларнинг акс эттирилиши натижасида *ялпи ихтиёридаги даромад (ЯИД)* ҳосил бўлади, бутун иқтисодиёт бўйича эса *ялпи ихтиёридаги миллий даромад (ЯИМД)* ҳосил бўлади.

ЯИМД — ҳар бир институтцион бирлик, ҳар бир сектор ва бутун иқтисодиёт бўйича ўз қарзларининг ҳажмини оширмасдан ва ўз активларининг (пул воситалари ресурслари, валюта ва ҳақозолар) ҳажмини камайтирмасдан пировард истеъмол ва жамғарма учун сарфланган энг максимал суммадир.

ЯИМД — ҳисобламанинг баланслаштирувчи моддаси ҳисобланади. У институтцион бирликларнинг бирламчи даромад сальдосига натура шаклдаги ижтимоий трансфертлардан ташқари барча жорий трансфертларни қўшиш ва ундан ушбу бирлик ёки сектор томонидан олинган барча жорий трансфертларни айириш йўли билан аниқланади. Булар «Ташқи дунё» ҳисобламасида амалга оширилади.

Ҳисобламанинг барча операциялари — трансфертлардир.

Трансфертлар — бир институтцион бирлик томонидан бошқа бир институтцион бирликка бегараз бериладиган товар, хизмат ёки активлардир. Булар ҳам операциялар сифатида белгиланади. Трансфертлар пул ва натура шаклда бўлиши мумкин.

Пул шаклидаги трансферт — бир институтцион бирликнинг бошқа бир институтцион бирликка ҳеч қандай эквивалент олмасдан ўтказган тўлов ёки тўланган нақд пуллари дир.

Натура шаклидаги трансфертлар — нақд пулдан ёки кўрсатилган хизматдан ташқари товар ёки активларни бир институтцион бирликнинг бошқасига ҳеч қандай эквивалент олмасдан берилиши дир.

Бу ҳисобламада *жорий ва капитал трансфертларни* бир-бирдан фарқлаш лозим.

Капитал трансфертларнинг асосий хусусияти шундаки, агар улар натурал шаклда бўлса, моддий айланма воситалари ресурсларидан ташқари, унда активларга бўлган мулк ҳуқуқини ўтказиб юборишни билдиради.

Агар трансферт пул шаклида бўлса, унда у бир ёки бир неча қатнашувчилар томонидан активларни сотиб олиш ёки ўтказиб юбориш билан боғлиқ бўлади.

Қолган барча трансфертлар *жорий трансфертларга кирди* (натура шаклидаги ижтимоий трансфертлардан ташқари).

Бу ҳисобламада умумлаштирилган трансфертлар таснифи қуйидагиларни ўз ичига олади:

1. Даромад, бойлик ва бошқаларга жорий солиқ;
2. Ижтимоий суғуртага ажратмалар;
3. Ижтимоий нафақа;
4. Бошқа жорий нафақалар.

Даромадлар тақсимланишининг жамлама ҳисобламаси. Ушбу ҳисобламада давлатнинг иқтисодиёт миқёсида ва бошқа давлатлар билан алоқаларини ҳисобга олган ҳолда даромадларнинг тақсимланиши ва қайта тақсимланиши акс эттирилади.

Даромадлар тақсимланиши жамлама ҳисобламасининг схемаси қуйидаги кўринишга эга:

<i>Фойдаланиш</i>	<i>Ресурс</i>
7. Ишлаб чиқариш ва импортга субсидия;	1. Иқтисодиётнинг ялпи фойдаси;
8. «Ташқи дунё» га берилган мулк даромадлари;	2. Ишчиларнинг меҳнат ҳақи;
9. «Ташқи дунё» га берилган жорий трансфертлар;	3. Ишлаб чиқариш ва импортга солиқ;
10. Ялпи миллий ихтиёридаги даромад (ЯМИД) (6 -7- 8 - 9)	4. «Ташқи дунё»дан олинган мулк даромадлари;
	5. «Ташқи дунё»дан қабул қилинган жорий трансфертлар
<i>Жами (7+8+9+10)</i>	<i>Жами (1+2+3+4+5+)</i>

Ушбу ҳисобламанинг ресурс қисмида ишлаб чиқариш фаолиятидан тушган даромадлар (ялпи фойда, ишчиларнинг иш ҳақи, ишлаб чиқариш ва импортга солиқлар) ва бошқа қайта тақсимланган даромадлар (мулкдан тушган даромад, ва жорий трансфертлар) кирди.

Фойдаланиш қисмида субсидиялар ва бошқа давлатларга бериладиган мулк ва тадбиркорлик даромадлари ҳамда жорий трансфертлар акс эттирилади. Баланслаштирувчи модда эса ялпи миллий ихтиёридаги даромад (ЯМИД) ҳисобланади.

Ҳисобламанинг ресурслар қисмидаги иқтисодиётнинг ялпи

фойдаси ушбу ҳисобламага даромадлар ҳосил бўлиш ҳисобламасидан ўтказилади ва ушбу ҳисобламада бошланғич кўрсаткич ҳисобланади.

Меҳнат ҳақига қуйидагилар киради:

1. Резидент хўжалик бирликлари томонидан резидент ишчиларга тўланадиган иш ҳақи;

2. Норезидент хўжалик бирликлари томонидан резидент ишчиларга тўланадиган иш ҳақи.

Ишлаб чиқариш ва импортга солиқларга қуйидагилар киради:

1. Ишлаб чиқарувчи резидент бирликлар томонидан давлатга тўланадиган солиқлар (бу даромад ҳосил бўлиш ҳисобламасидан ўтказилади);

2. Ишлаб чиқарувчи норезидент бирликлар томонидан давлатга тўланадиган солиқлар (ташқи иқтисодий алоқалар жорий операциялари ҳисобламасидан ўтказилади).

«Ташқи дунё» дан олинган мулк даромадлари — хўжалик бирликлари томонидан молиявий активлар, ер ва номоддий но-молиявий активлар (муаллифлик ҳуқуқи, патент, товар белгилари ва ҳақозолар) ни «Ташқи дунё» га фойдаланишга берганлиги учун олинадиган даромадлардир.

«Ташқи дунё» дан қабул қилинган жорий трансфертлар — тўловчининг жорий даромадларидан ажратилиб, қабул қилувчининг жорий даромадларига қўшилади. Уларга қуйидагилар киради:

- бахтсиз ҳодисаларга қарши суғурталар;
- мулк ва даромадга жорий солиқлар;
- ижтимоий суғуртага ҳақиқий ажратмалар;
- мажбурий тўловлар ва йиғимлар (автоинспекция йиғимлари, паспорт олиш учун тўловлар, жиноий хатти-ҳаракатлар натижасида жабрланганларни даволаш тўловлари);
- жарималар;
- қўнғиллик бадаллари.

Даромадлар тақсимланиши жамлама ҳисобламасининг фойдаланиш қисмида қуйидаги кўрсаткичлар аке эътирилан:

— ишлаб чиқариш ва импортга субсидиялар — давлат томонидан резидент хўжалик бирликлари учун тўланадиган субсидиялардир;

— «Ташқи дунё» га берилган мулк даромадлари — хўжалик бирликлари томонидан молиявий активлар, ер ва номоддий активлардан фойдаланганлиги учун эгаларига тўланадиган тўловдир;

— «Ташқи дунё» га берилган жорий трансфертлар — «та-

шқи дунё» дан қабул қилинган жорий трансфертларга тескари тушунчадир.

– ялпи ихтиёридаги миллий даромад – тақсимлаш ҳисобламасининг баланслаштирувчи моддаси ҳисобланади ва барча қабул қилинган даромадлар билан берилган даромадлар фарқини билдиради.

Даромадлардан фойдаланиш ҳисобламаси

МХТнинг даромадлардан фойдаланиш ҳисобламаси ялпи миллий мавжуд даромадни яқуний миллий истеъмолга ҳамда ялпи миллий жамғармага ишлатилишини ифодалайди.

Даромадлардан фойдаланиш ҳисобламасининг схемаси қуйидаги кўрinishга эга:

<i>Фойдаланиш</i>	<i>Ресурс</i>
1. Яқуний миллий истеъмол; шу жумладан; ➢ Уй-хўжалиги; ➢ Давлат муассасалари; ➢ Уй-хўжаликларига хизмат кўрсатувчи ижтимоий ташкилотлар.	1. Ялпи миллий мавжуд даромад
4. Ялпи миллий жамғарма	
5. Яами	2. Яами

Даромадлардан фойдаланиш ҳисобламасининг ресурс қисмида битта кўрсаткич – *ялпи миллий мавжуд даромад* акс эттирилади. Бу кўрсаткич ушбу ҳисобламага даромадларни тақсимлаш ҳисобламасидан ўтказилади.

Ҳисобламанинг фойдаланиш қисмида эса иккита кўрсаткич – *яқуний миллий истеъмол ва ялпи миллий жамғарма* ифодаланади.

Яқуний миллий истеъмол – кишиларнинг яққа тартибдаги ва жамоа истеъмолини қондириш мақсадида ишлаб чиқарилган маҳсулот ва хизматлари қийматини ифодалайди. У ўз ичига уй хўжалиги, давлат муассасалари ва уй хўжаликларига хизмат кўрсатувчи ижтимоий ташкилотлар истеъмолини олади.

Уй-хўжаликларининг яқуний истеъмоли ўз ичига қуйидагиларни олади:

- қисқа ва узоқ муддатга фойдаланиладиган товарлар;
- кўрсатилган истеъмол хизматлари;
- квартира ҳақи ва коммунал хизматлар ҳақи;
- майший хизматлар ҳақи (ҳаммом, кир ювиш, сарта-рошхона, прокат, маълумот бериш хоналари ва ҳақозолар);
- уй хўжаликларининг шахсий истеъмол учун ишлаб чиқарган маҳсулотлари қиймати;
- корхона ва ташкилотлар томонидан ўз ишловчилари-

нинг оила аъзоларига бепул кўрсатиладиган, ижтимоий-маданий хусусиятга эга бўлган хизматлар (корхоналар қошидаги касалхоналар, стадион, клуб, дам олиш уйлари).

Уй хўжаликларининг якуний истеъмолига қуйидагилар қирмайди:

1. Уй-жой ва квартиралар сотиб олиш (бу асосий фондларнинг ялпи жамғармасига киритилади);

2. Ишлаб чиқариш мақсадида товарлар сотиб олиш ва бошқа харажатлар (бу оралиқ истеъмолга киради);

- қурилиш материаллари, асбоб-ускуналар, маҳсус кийим-кечак ва бошқалар;
- ветеринария тўловлари, юридик хизматлар;
- квартира, уй-жойларни жорий таъмирлаш учун материаллар сотиб олиш.

Давлат муассасалари ва уй-хўжаликларига хизмат кўрсатувчи ижтимоий ташкилотларнинг якуний истеъмолига қуйидагилар киради:

- алоҳида кишиларга кўрсатган бепул хизматлари;
- соғлиқни сақлаш;
- фан, маданият ва санъат;
- умумий бошқарув, мудофаа ва бошқалар.

Давлат муассасалари ва уй хўжаликларига хизмат кўрсатувчи ижтимоий ташкилотларнинг якуний истеъмолига қуйидагилар қирмайди:

1. Товарлар савдоси:

- хўжалик ҳисобидаги ташкилотлар ва муассасаларга кўрсатиладиган пуллик хизматлар қиймати;
- баъзи бир товар ва хизматларни сотишдан тушган пуллар.

2. Давлат муассасалари ва уй-хўжаликларига хизмат кўрсатувчи ижтимоий ташкилотларнинг уй хўжаликларига берган технологик хизмат жараёнлари билан боғлиқ бўлмаган, қайта ишланмаган маҳсулотлар қиймати (улар уй хўжаликларининг натурал шаклдаги якуний истеъмолига киради);

3. Корхона ва ташкилотлар ходимларига ёки уларнинг оила аъзоларига кўрсатиладиган ижтимоий-маданий хизматлар (улар уй хўжаликларининг якуний истеъмолига киради).

Бепул кўрсатилган хизматлар қиймати корхона ва ташкилотларнинг жорий харажатлар суммасига мувофиқ аниқланади.

Давлат муассасаларининг жорий харажатларига узоқ муддатга фойдаланиладиган ҳарбий техника ва асбоб-ускуналар (бунга ҳарбий хизматчилар учун озиқ-овқатлар, кийим-кечаклар киритилмайди), шунингдек ҳарбий объектларни қуриш қиймати, давлат захиралари учун маҳсулот сотиб олиш ҳам киради.

Ялпи миллий жамғарма – даромадлардан фойдаланиш ҳисобламасининг баланслаштирувчи моддаси ҳисобланади. У ялпи миллий ихтиёридаги даромад билан яқуний миллий истеъмол ўртасидаги фарқдан келиб чиқиб ҳосил бўлади.

Капитал харажатлар ҳисобламаси

Капитал харажатлар ҳисобламаси – асосий ва айланма фондларнинг номоддий ва молиявий активлар, шунингдек, уларнинг таъминот манбаларининг жамланиш жараёнини ифодалайди.

Капитал харажатлар ҳисобламасининг схемаси қуйидагича кўринишга эга:

Фойдаланиш	Ресурс
1. Асосий фондларнинг ялпи жамланиши; 2. Моддий айланма воситаларининг ўзгариши; 3. Сотиб олинган ер ва бошқа номолиявий активлар; 4. «Ташқи дунё» га берилган капитал трансфертлар; 5. Соф кредит (+) ёки соф қарзлар (-).	1. Ялпи миллий жамғарма; 2. «Ташқи дунё»дан олинган капитал трансфертлар.
6. Ҳамми	3. Ҳамми

Капитал харажатлар ҳисобламасининг ресурс қисмидаги ялпи миллий жамғарма кўрсаткичлари даромадлардан фойдаланиш ҳисобламасидан олинади.

Асосий фондларнинг ялпи жамғарилиши кўрсаткичи ҳозиргача қўлланилиб келинган асосий фондларнинг ўсиш кўрсаткичларига тўғри келади. Бу ҳисобламанинг мувозанатлаштирувчи ҳисобламаси соф кредит (+) ёки соф қарзлар (-) ҳисобланади.

Улар қуйидагича ифодаланади:

$$СКҚ = ЯМЖ + КТ_{\text{БДО}} - ЯЖ_{\text{АФ}} - З\ddot{У}_{\text{АВ}} - A_{\text{ЕН}} - КТ_{\text{БДБ}}$$

Бу ерда: СКҚ - соф кредит ёки соф қарзлар;

ЯМЖ - ялпи миллий жамғарма;

$КТ_{\text{БДО}}$ - капитал трансфертлар (*бошқа давлатлардан олинган*);

$ЯЖ_{\text{АФ}}$ - асосий фондлар ялпи жамланиши;

$З\ddot{У}_{\text{АВ}}$ - моддий айланма воситалари захираларининг ўзгариши;

$A_{\text{ЕН}}$ - сотиб олинган ер ва бошқа номоддий активлар;

$КТ_{\text{БДБ}}$ - капитал трансфертлар (*бошқа давлатларга берилган*).

Иқтисодиёт бўйича соф кредит (+) ёки соф қарзлар (-) соф ресурслар миқдорини кўрсатади. Қайсики давлат «Ташқи дунё» га буни тақлиф этади ёки «Ташқи дунё» бу давлатга тақдим этади.

Товар ва хизматлар ҳисобламаси

Товар ва хизматлар ҳисобламаси иқтисодиёт миқдосида товар ва хизматларнинг умумий ресурслари ва шу ресурслардан фойдаланиш йўлларини ифодалайди.

Товар ва хизматлар ҳисобламасининг схемаси қуйидагича:

Фойдаланиш	Ресурс
5. Оралиқ истеъмол; 6. Яқуний истеъмол; 7. Асосий фондларнинг ялпи жамғармаси; 8. Моддий айланма воситалар захираларининг ўзгариши; 9. Маҳсулот ва хизматлар экспорти	1. Ялпи ишлаб чиқарилган маҳсулот ва хизматлар; 2. Маҳсулотларга солиқ; 3. Маҳсулот ва хизматлар импорти; 4. Импортга солиқ.
Ҳамми	Ҳамми

Ушбу ҳисобламанинг ресурслари асосан ишлаб чиқарилган маҳсулот ва хизматлар, маҳсулотларга солиқ, маҳсулот ва хизматлар импорти, импортга соф солиқлардан ташкил топади.

Ҳисобламанинг фойдаланиш қисмида эса оралиқ истеъмол ва яқуний истеъмол, асосий фондларнинг ялпи жамғармаси, моддий айланма воситалари захираларининг ўзгариши ҳамда маҳсулот ва хизматлар экспорти акс эттирилади.

Товар ва хизматлар билан боғлиқ бўлган барча ички ҳисобламалар бошқа ҳисобламалар тизимидан ўтказилади. Ҳисобламанинг ресурс қисми кўрсаткичлари бўлган ялпи ишлаб чиқарилган маҳсулот ва хизматлар, маҳсулотларга солиқ, импортга соф солиқ бу ҳисобламага ишлаб чиқариш ҳисобламасидан ўтказилади.

Ҳисобламанинг фойдаланиш қисмидаги оралиқ истеъмол ишлаб чиқариш ҳисобламасидан, яқуний истеъмол даромадлардан фойдаланиш ҳисобламасидан, асосий фондларнинг ялпи жамғармаси, моддий айланма воситалари ресурсларининг ўзгариши капитал харажатлар ҳисобламасидан ҳамда маҳсулот ва хизматлар экспорти эса ташқи иқтисодий алоқалар ҳисобламасининг жорий операциялар ҳисобламасидан олинади.

Молия ҳисобламаси. Молия ҳисобламаси асосан мамлакатдаги молиявий актив ва пассивларнинг ўзгаришини, иқтисодиётдаги молиявий ҳолатга ҳамда капитал харажатларга баҳо беради.

Молия ҳисобламасининг схемаси қуйидаги кўринишга эга:

Фойдаланиш	Ресурс
4. Молиявий активларга эга бўлиш	1. Қабул қилинган молиявий мажбуриятлар; 2. Соф кредит ёки соф қарзлар
5. Ҳамми	3. Ҳамми

Молия ҳисобламасида молия операциялари каби номолия операциялари ҳам акс эттирилади. Қўпчилик номолиявий операциялар товар ёки номолиявий активларга эга бўлиш ҳуқуқи билан боғлиқ. Масалан, товар ва хизматларни сотиб олишда харидорнинг нақд пул ёки депозит активлари камаяди, сотувчиники эса кўпаяди. Товар ва хизматларни кредитга беришда сотувчининг молиявий талабномаси вужудга келса, харидорда эса молиявий мажбурият вужудга келади. Бу эса дебиторлик ва кредиторлик қарзларининг ошишига олиб келади.

Номолиявий активлардан молиявий активлар шуниси билан фарқ қиладики, молиявий активлар ўзида бошқа иқтисодий бирликларга талабномани акс эттиради. Бу ерда бир иқтисодий бирлик кредитор, иккинчиси эса дебитор ҳисобланади.

Молиявий активларнинг таснифланиши қуйидагича:

1. *Олтин монета ва ўзлаштириш ҳуқуқи;*
2. *Нақд пул ва депозитлар;*
3. *Қимматбаҳо қоғозлар (акциядан ташқари);*
4. *Заёмлар;*
5. *Акциялар ва капиталда иштирок этишнинг бошқа турлари;*
6. *Сўғурта ресурслари;*
7. *Дебитор ва кредиторларнинг бошқа ҳисобламалари.*

6.2. Ташқи иқтисодий алоқалар ҳисобламаси

Ташқи иқтисодий алоқалар қуйидаги 3 ҳисобламада ўз аксини топади:

1. **Жорий операциялар ҳисобламаси** — давлатлар ўртасидаги товар ва хизматлар олди-сотди жараёнини ифодалайди. Бу ҳисобламанинг баланслаштирувчи моддаси — жорий операциялар қолдиғи бўлади.

1. Жорий операциялар ҳисобламаси

РЕСУРС	ҲОИДАЛИНИШ
Бошқа давлатлардан экспорт эвазига олинган даромад	Резидент бўлмаганларнинг жорий даромади
Резидент бўлмаган уй хўжаликлари сотиб олган товар ва хизматлар	Резидент бўлмаганларнинг иш ҳақи
Резидентларнинг резидент бўлмаганларни ёллатиш ҳисобига олган иш ҳақи	Ишлаб чиқаришга ва импортта солиқлар
Бошқа давлатлардан олинган мулк, тадбиркорлик ва трансферт даромади	Жорий операцияларнинг қолдиғи
Жами	Жами

Капитал ҳаражатлар ҳисобламаси

Капитал ҳаражатлар ҳисобламаси — асосий ва айланма фонди, номоддий активларга тегишли бўлган ташқи иқтисодий операцияларни ифодалайди. Юқорида назарий жиҳатдан тавсифлаб берилган ички ҳисобламаларнинг тузилиши қуйидагича бўлади:

15-жадвал

Ишлаб чиқариш ҳисобламаси (млн. сўм)

Фойдаланиш	Қиймати	Ресурс	Қиймати
Оралиқ истеъмол	1883	Махсулот ишлаб чиқариш	3737
Ялли қўшилган қиймат	1854		
ЖАМИ	3737	ЖАМИ	3737

16-жадвал

Даромадларни ҳосил бўлиш ҳисобламаси (млн. сўм)

Фойдаланиш	Қиймати	Ресурс	Қиймати
Ишловчиларни меҳнат ҳақи	762	Ялли қўшилган қиймат	1854
Ишлаб чиқаришга солиқлар	191	Ишлаб чиқаришга субсидиялар	459
Ялли фойда	1360		
ЖАМИ	2313	ЖАМИ	2313

17-жадвал

Даромадларни тақсимланиш ҳисобламаси

Фойдаланиш	Қиймат	Ресурс	Қиймати
Мулкдан олинган даромад (хорижга берилган)	399	Ялли фойда	1360
Хорижга берилган жорий трансфертлар	212	Ишловчиларни меҳнат ҳақи	762
Ялли миллий мавжуд даромад	2357	Ишлаб чиқаришга солиқлар	191
		Мулкдан олинган даромад	416
		Хориждан олинган жорий трансфертлар	239
ЖАМИ	2968	ЖАМИ	2968

18-жадвал

Даромадлардан фойдаланиш ҳисобламаси

Фойдаланиш	Қиймат	Ресурс	Қиймати
Якуний истеъмол харажатлари	1399	Ялли миллий мавжуд даромад	2357
Ялли жамғариш шу жумладан:	958		
* Асосий капитал истеъмоли	312		
* соф жамғариш	646		
ЖАМИ	2357	ЖАМИ	2357

Капитал ҳаражатлар ҳисобламаси

Фойдаланиши	Қиймат	Ресурс	Қиймати
Асосий капитални янги жамлангани	639	Янги миллий жамғарини	958
Моддий айланма воситалар захираларининг ўзгариши	28	Соф капитал трансфертлар	-3
Ёр ва бошқа номоддий активларни сотиб олини	10		
Соф кредит (+) ёки соф қарзлар(-)	278		
ЖАМИ	955	ЖАМИ	955

Қисқача хулосалар

Хулоса қилиб айтганда, МХТнинг асосий ҳисобламалари иқтисодий фаолиятнинг доиравий айланишини характерлаб беради. Агар МХТни ички ва ташқи иқтисодиётни характерловчи асосий ҳисобламалари тўғри ишлаб чиқиладиган бўлса, мамлакатда ишлаб чиқариш жараёни, даромадлар ва уларни тақсимланиши, асосий ва айланма воситалар ва пул маблағлари ҳаракати ҳамда бошқа шу каби масалалар реал кўрсатиб берилади. Бу эса мамлакат иқтисодиёти ва ижтимоий ҳаётини статистик жиҳатдан кенгроқ ўрганишга имкон беради.

Назорат ва муҳокама учун саволлар

1. МХТнинг асосий ҳисобламаларини тузишдан мақсад нима?
2. Ички иқтисодиётни қайси ҳисобламалар характерлаб беради?
3. Ташқи иқтисодий алоқаларни қайси ҳисобламалар ифода далайди?
4. Ҳисобламанинг баланслаштирувчи моддаси деганда нима тушунасиз?
5. Ҳисобламанинг етишмайдиган кўрсаткичлари қандай йўл билан олинади?
6. Сектор ва тармоқлар учун қандай ҳисобламалар ишлаб чиқилади?

Асосий адабиётлар

1. Кулагина Г.Д. Национальное счетоводство. Учебник. – М.: Финансы и статистика, 1997.
2. Национальное счетоводство. Учебник. Под.ред. Б.И. Башкатов – М.: Финансы и статистика, 2002.
3. Макроиқтисодий статистика. Ўқув қўлланма. С. С. Фуломов таҳрири остида. – Т.: Дитаф, 2001.
4. Рябушкин Б.Т. Национальные счета и экономические балансы. Практикум. – М.: Финансы и статистика, 2002.
5. Саидова Г. Ўтиш даврида Ўзбекистондаги макроиқтисодий муоммолар. – Т.: «Бозор, пул ва кредит» журнали, 1998 № 1-2, 17-21 б.

ЎЗБЕКИСТОНДА МҲТНИ ЖОРИЙ ҚИЛИШ МОАММОЛАРИ ВА УНИНГ АСОСИЙ ВАЗИФАЛАРИ

7.1. Ўзбекистонда МҲТ ҳисобламаларини ишлаб чиқишдаги асосий муаммолар

XX асрнинг сўнгги ўн йиллиги тарихига ижтимоий дунё-қарашда, жаҳон ҳамжамиятининг жуғрофий-сиёсий (геополитик) тузилишида туб ўзгаришлар даври бўлиб киради.

Жаҳон янги даврга қадам қўйди. Бу даврнинг ўзига хос белгилари, бир томондан, давлатлар ва халқлар ўртасида яқинлашув жараёнлари ва ҳамкорликнинг кучайиши, яхлит сиёсий ва иқтисодий маконларнинг вужудга келиши, ягона халқаро метёрлар (нормалар), қоидалар ва андозаларга ўтиш бўлса, иккинчи томондан, социалистик лагернинг емирилиши, унитар тизимлар ўрнида ёш, мустақил давлатларнинг пайдо бўлишидир.

Ўзбекистон иқтисодиётини бозор муносабатларига ўтказишда давлат статистика органларининг роли катта.

Ўзбекистонда ҳозиргача амал қилган статистика ва ҳисобот тизими иқтисодиётни маъмурий буйруқ билан бошқариш шариоитида вужудга келган бўлиб, у марказлаштирилган режалаштириш услубиятига ва ялпи статистик кузатишга асосланган.

Кўрсаткичлар тизими таркиби вазирликлар ва маъмуриятларни бошқариш заруриятидан келиб чиққан ҳолда тузилган бўлиб, бозор муносабатлари талабаларига жавоб бера олмайди.

Ушбу тизимда давлатнинг молиявий аҳволи, пул муомаласи кредит, тадбиркорликнинг янги тузилмасига оид кўпгина кўрсаткичлар йўқлиги иқтисодиёт, сиёсат ва маънавий ҳаётда юз бераётган жараёнларни тўлалигича ҳисобга олиш, таҳлил қилишда қийинчиликлар туғдирмоқда. Шунингдек, амалдаги ҳисобот ва статистика тизими жаҳон талаблари даражасида эмас. Бу эса Ўзбекистоннинг ташқи иқтисодий алоқаларини ривожлантиришга ҳамда халқаро ҳамжамиятлар билан бирикишида тўсқинлик қилмоқда. Республикамизда статистика органлари мил-

лий ҳисоблар тизимини жорий этиш масалалари билан шуғулланишмоқда. Лекин МҲТ тўлиқ жорий этилмаган. Молия ҳисобламаси, актив ва пасив баланслар ишлаб чиқилмаган, сектор ва тармоқ ҳисобламасини услубий ўзаро боғланиши таъминланмаган. Бунинг асосида МҲТ умумлашган молия-кредит кўрсаткичларини ҳисоблаш услубияти йўқлиги ётади. Минтақавий даражаларда ишлаб чиқариш ҳисобламасидан бошқа ҳеч қандай ҳисоблама ишлаб чиқилмаган. Шунга қарамай статистикада методологик ва инфорацион характердаги муаммолар аниқланди, уларни ечиш ҳар доим мутахассис-статистикларни диққат марказида туради. Шунга қарамай қуйидаги муаммоларни ҳал қилиш зарур:

- миллий ҳисобламалар кўрсаткичларини ҳисоблаш бўйича солиштирма баҳолар йўқлиги;
- миллий ҳисоблар тизими қоидаларига бухгалтерия ҳисобининг мос келмаслиги;
- ноформал иқтисодиёт параметрларини баҳолашни номукамаллиги;
- ишлаб чиқариш ва истеъмол усулида ЯИМни баҳолашдаги номувофиқлик;
- ахборот муаммолари (статистик регистр ва маълумотларни тўплаш, халқаро таснифлаш) ва х.к.

Бу муаммоларни ҳал этишнинг энг муқобил йўли халқаро амалиётда қабул қилинган ҳисоб ва статистика тизимига ўтишдир. Ушбу тизим миллатлараро ҳисобот ва статистика тажрибасидан келиб чиққан ҳолда ҳозирги замон иқтисодий ривожланишини, унинг қонуниятлари, йўналишларини реал тасвирлашга асосланган.

Ўзбекистонда ҳисоб ва статистикани халқаро андозалар даражасига чиқариш учун қуйидаги йўналишларда иш олиб борилиши керак:

- давлат статистика, бюджет ҳамда банк статистикасида пул статистикаси ва банк ҳисоботини такомиллаштиришга қаратилган туб ўзгаришларни амалга ошириш;
- бухгалтерия ва банк ҳисоботида халқаро талабларга жавоб берадиган янги ҳисоб режаларини ишлаб чиқиш ва жорий қилиш;

- статистикани ишончли ва доимий ахборот билан таъминлаш учун корхона-ташкilotларнинг регистрларини ишлаб чиқиш;

Шунингдек, халқаро талабларга жавоб берадиган ҳисобот ва статистикани жорий қилишда иштирок этадиган мутахассисларни тайёрлаш, қайта тайёрлашга эътиборни янада кучайтириш лозим.

7.2. Ўзбекистонда МХТни жорий қилиш борасида асосий вазифалар

Ўзбекистон статистика амалиётида МХТни жорий қилишда қуйидаги ишларни амалга ошириш зарур:

– Ўзбекистон иқтисодий тизимининг турли қисмлари ўртасидаги ўзаро муносабатларни тўлалигича акс эттириш мақсадида институтцион бирликлар аниқланиши ва уларни секторлар, тармоқлар бўйича гуруҳлаш;

– МХТнинг ҳисоб бирлигини аниқлаш мақсадида иқтисодий операцияларнинг барча турларини аниқлаш ва гуруҳлаш;

– иқтисод секторлари ўртасидаги муносабатларни кўрсатувчи восита сифатида ҳисоблар тизимини ва уларнинг баланслаштирувчи моддасини аниқлаш;

– миллий иқтисодиётнинг аҳволини таҳлил қилиш ва истиқболларини белгилаш мақсадида жамлама кўрсаткичлар жадвалини тузиш;

– бухгалтерия ҳисобини халқаро андозаларга мослаштириш;

– номоддий активларни (фирма номи, маркаси, лицензияси, ноу-хау ва бошқалар) ҳисобга олиш.

Айрим ҳисоблар ёзуви андозаларга мос келмайди, бу эса харажатларнинг кўпайиши ёки камайишига олиб келади. Натижада солиқ ҳамда МХТдаги кўрсаткичларни ҳисоблашда ноаниқликлар содир бўлади. Масалан, турли ижтимоий ташкilotларнинг даромад ва харажатларини, ҳарбий - саноат мажмуи, чет элдаги дипломатик ва бошқа институтларни сақлаш харажатлари, шундай хорижий ташкilotларнинг ҳудудимиздаги фаолияти, давлат захиралари, яширин иқтисодиёт ва ҳоказолар.

Кўп соҳалар бўйича статистика ташкилотларига ахборотлар тақдим этилмайди. Статистика ташкилотларида тақдим этилаётган молия, кредит, соғлиқни сақлаш, адлия, давлат захиралари, ташқи иқтисодий фаолият тўғрисидаги маълумотлар талабга жавоб бермайди.

Маълумотларни тўплаш тартибини қайтадан кўриб чиқиш лозим. Йирик давлат корхоналари бўйича ҳисоботлар тизими-ни сақлаб қолиш, майда ва ўрта корхоналар бўйича танланма кузатишни кучайтириш лозим. Баҳони тўғри қайд қилиш ва баҳо индексларини ҳисоблаш ишларини илмий тарзда ташкил қилиб, «истеъмол корзинаси» меъёрларини ишлаб чиқиш талаб қилинади.

Қисқача хулосалар

Хулоса қилиб айтганда, МХТни республикамиз ҳисоб ва статистикасига жорий қилиш анча мураккаб иш.

Бухгалтерия ва банк ҳисоботида халқаро талабларга жавоб берадиган янги ҳисоб режаларини ишлаб чиқиш ва жорий қилиш, секторлар ва кичик секторлар, иқтисодий операциялар ва шу каби таснифлагичларни тузиш лозим.

МХТни ишлаб чиқишда энг асосий вазифалардан бири халқаро талабларга жавоб берадиган ҳисобот ва статистикани жорий қилишда иштирок этадиган мутахассисларни тайёрлаш ва малакасини оширишдир.

Назорат ва муҳокама учун саволлар

1. Ўзбекистон ҳисоб ва статистикасининг бугунги кундаги аҳволини изоҳланг.
2. МХТни жорий қилишдаги муаммолар.
3. МХТни ишлаб чиқишдаги асосий вазифалар.
4. МХТ асосий ҳисобламаларини ахборот базасидаги муаммоларни тушунтиринг.

Асосий адабиётлар

1. Кулагина Г.Д. Национальное счетоводство. Учебник. – М.: Финансы и статистика, 1997.
2. Национальное счетоводство. Учебник. Под.ред. Б.И. Башкатов – М.: Финансы и статистика, 2002.
3. Макроиқтисодий статистика. Ўқув кўлланма. С. С. Ф уломов тахрири остида. - Т, Дитаф, 2001.
4. Рябушкин Б.Т. Национальные счета и экономические балансы. Практикум. – М.: Финансы и статистика, 2002.
5. Рябушкин Б.Т., Хоменко Т.А. Система национальных счетов. – М.: Финансы и статистика, 1993 .
6. Салин В.А ва бошқалар. Макроэкономическая статистика. – М.: Дело, 2001.
7. Ғойибназаров Б. Миллий ҳисоблар тизими – макроиқтисодий таҳлил асоси. Илмий рисола. – Т.: Фан, 2001.

ХУЛОСА

Иқтисодиётни эркинлаштириш ва иқтисодий ислохотларни чуқурлаштириш шароитида Ўзбекистон Республикаси иқтисодиётини бошқариш ва барқарорлигини таъминлаш ҳамда жаҳондаги турли мамлакатлар билан ижтимоий-иқтисодий ва бошқа соҳалардаги алоқаларини кенгайтириш учун республикамиз ҳисоб ва статистикасини жаҳон андозаларига асосланган миллий ҳисоблар тизимига ўтказиш, иқтисодиётни босқичма-босқич бу тизим тамойилларига асосланиб, макроиқтисодий таҳлил қилиш зарурияти туғилди.

Миллий ҳисоблар тизими — айна бозор иқтисодиётига мос келадиган миллий ҳисоблама бўлиб, миллий иқтисодиёт бўйича бир-бирига чамбарчас боғланган статистик кўрсаткичларни макроиқтисодий тизимда баҳолаш, ҳисобламалар тўплами ва баланс жадвалларини тузиш, иқтисодий фаолият натижаларини характерлаш, иқтисод тузилмасини ва бошқа муҳим зарурий боғланишларни ифодалашга хизмат қилади. Миллий ҳисоблар тизими бозор иқтисодиёти шароитида юзага келадиган инфляция, ишсизлик, хорижий давлатлар билан пул-кредит муносабатлари, молиявий оқимлар, хўжалик ва мулкчиликнинг турлитуманлиги каби жараёнларни иқтисодий таҳлил қилиш имкониятини беради. МХТ ёрдамида пул ҳаракати, тақсимлаш, унинг аҳоли қўлида тўпланиб қолиши тўғрисидаги маълумотларни ишлаб чиқиш мумкин. Бу эса ҳисобларда келтирилган маълумотларнинг аниқлигига ва статистик ҳисоботлардаги ноаниқликларни назорат қилишга имконини беради.

Миллий ҳисоблар тизимига ўтиш зарурлиги ижтимоий-иқтисодий ривожланишдан мантиқан келиб чиқиб, республика иқтисодиётининг жаҳон иқтисодиёти билан мослашувини тезлаштиради. Шунингдек, МХТни жорий қилиш, унинг йўналишларини белгилаш, тармоқлараро балансларни МХТ тамойиллари асосида қайта ишлаш, маълумотлар билан таъминлаш тизimini мукамаллаштириш, жаҳон мамлакатлари маълумотлари билан республика маълумотларини халқаро миқёсда таққослашдан иборат. МХТда келтирилган маълумотларнинг кўп қисми

кузатиш маълумотларига асосланган. Улар махсус статистик усуллар ёрдамида умумлаштирилади ва тегишли хулосалар чиқарилади. МХТ - миллатлараро ҳисобот ва статистика тажрибасидан келиб чиққан ҳолда ҳозирги замон иқтисодий ривожланиши, унинг қонуниятлари, йўналишларини реал тасвирлайди. Бугунги кунда республикада МХТни жорий этиш:

- давлат бошқарув органлари томонидан иқтисодий сиёсатни ишлаб чиқиш учун зарур бўлган макроиқтисодий маълумотлар ишлаб чиқилишини йўлга қўяди;

- халқаро иқтисодий ташкилотларга маълумотлар бериш муаммосини ҳал этиш имконини беради;

- иқтисодиётни ҳар томонлама кенг қамровли ўрганиш, макроиқтисодий таҳлил қилишни таъминлайди ва ҳ.к.

Республикада МХТни жорий қилиш анчагина ресурсларни талаб қилади. Халқаро андозаларга мувофиқ ҳолда статистикани қайта қуриш дастурини молиявий таъминлашни чўзиб юбориш бу жараённинг секинлашувига олиб келади. Гарчи статистика органлари МХТни жорий этиш бўйича ишларда етакчи бўлсалар ҳам шу статистикани янгилаш билан боғлиқ вазифаларни ечиш учун умумиқтисодий бошқармаларни, жумладан, Молия вазирлиги, Марказий Банк, Давлат Солиқ қўмитаси ва бошқаларнинг ҳаракатини мувофиқлаштиришни таъминлаш зарур. Чунки ҳозирги вақтда республикада тузилаётган молия, банк, бухгалтерия, солиқ ва статистика ҳисоботлари ўртасида катта фарқлар мавжуд.

Муҳим вазифалардан яна бири молия ва пул статистикасини қарор топтиришдир. Бундан асосий мақсад давлатнинг банк ва молия соҳаларидаги ислохотлар натижаларини тўла акс эттириш, молия ва пул сиёсати қўламини белгилашга қаратилган бўлиши керак. Молия ва банк ҳисоботи банк тизимида актив ва пасив ҳаракатларни ифодаловчи кўрсаткичлар тизимини шакллантириш, бу вазифани пул муомаласи субъектларининг иқтисодий вазифаларни ҳисобга олган, пул бозорига молия тизими таъсирини ўтказиш ва ташқи дунё билан бўладиган муносабатларни изга солиш истиқболини ҳисобга олган ҳолда йўлга қўйилиши керак. Кўрсаткичларнинг янги тизимида пул массаси

элементлари Марказий банкнинг пул сиёсатини, тижорат банкларининг фаолиятини белгиловчи кўрсаткичларни, ички ва ташқи қарзлар ҳамда мамлакат тўлов баланси каби яқуний кўрсаткичларни макроиқтисодий кўрсаткичларга нисбатан ифодаланиши халқаро қоидалар ва андозаларга мос келади.

Давлат ҳисобот ва статистика тизимини халқаро талаблар ва меъёрлар даражасига кўтариш ҳамда амалиётга татбиқ этишда статистика мутахассислари билан бир қаторда шу соҳа мутахассислари, олимлари, вазирликлар, корхоналар ва бошқа ташкилотларнинг мутахассислари ягона дастур асосида иш юритишлари мақсадга мувофиқдир.

Юқорида таъкидланган ишларни амалга ошириш келгусида республикамизнинг халқаро майдонда жаҳон мамлакатлари билан иқтисодий соҳадаги алоқалари мустаҳкамланишига, ички имкониятларидан самарали фойдаланишга кўмак беради, миллий ҳисоблар тизими тез суъратлар билан ишлаб чиқилишига замин тайёрлайди.

Хулоса қилиб айтганда, республикамиз иқтисодиётига тўлақонли МХТни жорий қилиш миллий иқтисодиётимизни жадал ривожлантириш, ижтимоий ҳаётда юз бераётган ўзгаришларни объектив статистик маълумотлар асосида макроиқтисодий таҳлил қилиш имконини беради. Ушбу тизим давлатнинг молиявий аҳволи, пул муомаласи, кредит, тадбиркорликнинг янги тузилмасига оид кўпгина статистик кўрсаткичларни олишга ҳамда иқтисодиётда, сиёсатда, маънавий ҳаётда юз бераётган жараёнларни тўлалигича ҳисобга олиш ва таҳлил қилишга замин яратади.

Миллий ҳисоблар тизимида қўлланиладиган асосий атамалар ва уларнинг изоҳлари

Асосий воситалар — мамлакат миллий бойлигининг муҳим қисми. Улар ишлаб чиқариш жараёнида кўп марта фойдаланиладиган ва ўз қийматини тайёр маҳсулотга аста-секин ўтказа борадиган активлар ҳисобланади. Асосий воситаларга иморат ва иншоотлар, машина ва ускуналар, транспорт воситалари, боғлар, узумзорлар, геология-қидирув ишларига сарфлар, ЭҲМ маълумотлар базаси ва уларни дастурлар билан таъминлаш харажатлари, санъат ва адабиётнинг нодир асарлари ва шу кабилар киради.

Айланма маблағларнинг айланиши - такрор ишлаб чиқариш жараёнида айланма маблағларнинг ҳаракат тезлигини ифодаловчи кўрсаткич. У икки хил ифодаланади: а) айланиш коэффициенти (ўрганилаётган даврда айланма маблағларнинг айланиш сони); б) неча иш кунда бир марта айланиши (айланма маблағларнинг ўртача қолдиғи давр мобайнидаги кунлар сонига кўпайтирилиб, сотилган маҳсулот таннархи ҳажмига бўлинади).

Асосий капиталнинг истеъмоли - асосий капитал қийматининг жисмоний ва маънавий эскириши натижасида камайиши. Унинг ҳажми асосий капиталнинг ёши ва тиклашдаги қийматини ҳисобга олган ҳолда аниқланиши лозим.

Бирламчи даромад — институтцион бирликлар томонидан миллий даромаднинг бирламчи тақсимлаш натижасида олинган даромадлар: иш ҳақи, мулкдан олинган даромадлар, фойда, аралаш даромад, ишлаб чиқариш ва импорт солиғидан иборат.

Барча турдаги иқтисодий фаолиятларнинг халқаро андозалари МҲТнинг муҳим таснифларидан бири ҳисобланади. Бундай таснифлаш бирлиги қилиб алоҳида корхона ёки муассаса олинади ва улар ишлаб чиқараётган маҳсулот ёки харажатлар таркиби ёхуд қўйилаётган технологиялар бир хил бўлган тақдирда айрим тармоқларга бирлаштирилади.

Бошқа ишлаб чиқариш солиқлари - ишлаб чиқариш омилиларидан фойдаланганлик учун тўловлар, ундан ташқари лицен-

зиялар, ишлаб чиқариш фаолиятини амалга ошириш учун берилган рухсатномалар ва резидент фаолияти юритишида керак бўлган бошқа тўловлар. Уларга иш ҳақи, иморатлар, иншоотлар, транспорт воситалари, тадбиркорлик ва ҳакозолар учун тўловлар мисол бўла олади.

Дивидент — акционерлик жамияти фойдасининг акция эгаси даромадига айланган қисми.

Давлат бюджетининг тақчиллиги - харажатлар суммасининг даромадлар суммасидан ортиқ бўлиши.

Доимий баҳолар — базис баҳо сифатида олинган қандайдир жорий давр баҳоси физик ҳажм индикаторини аниқлаш учун ишлатилади. Улар, одатда, 5 йилда бир ўзгартирилади.

Институтцион бирлик — активларига мустақил мулкдорлик қилиш қобилиятига эга бўлган, ўз зиммасига мажбурият ола биладиган, бошқа шахслар билан иқтисодий фаолият ва операцияларда иштирок этадиган хўжалик бирликларини ифодалайди.

Истеъмол баҳолари индекси - истеъмол саватига киритилган товар ва хизматлар баҳосининг у ёки бу даврдаги ўртача ўзгаришини ифодаловчи индекс. У одатда Лайпейрес формуласи бўйича аниқланади.

Иш кучига сарфланган харажатлар — иш берувчилар томонидан иш кучини ёллаш ва уни асраш билан боғлиқ бўлган харажатлар йиғиндиси.

Ишсизлик даражаси — ишсизлар сонининг иқтисодий фаол аҳоли сонига нисбати. 16 ва ундан юқори ёшдагилар, лекин ишга эга бўлмаганлар, фаол иш қидираётганлар, ишни бошлашга тайёр турганлар ишсизлар деб аталади.

Иш ҳақи — жорий даврда иш берувчи томонидан ёлланган ходимга бажарган ишлари учун берилган пул ёки натура усулидаги тўловлар бўлиб, улар ҳисобланган суммалар йиғиндисидан ташкил топади ва икки қисмга бўлинади: иш ҳақи ва ижтимоий суғуртага ажратмалар.

Ишлаб чиқариш — маълум даврда алоҳида хўжалик юритувчи субъектлар, тармоқлар ва иқтисодий секторлар томонидан ишлаб чиқарилган мол ва хизматлар қиймати.

Иккиламчи дефлятор усули — қўшилган қийматни ўзгармас баҳоларда қайта баҳолаш усули бўлиб, унинг учун аввал ишлаб чиқариш ва оралиқ истеъмол дефляторланади, сўнгра биринчисидан иккинчиси айрилади.

Ишлаб чиқариш ва импорт солиғи- давлат томонидан ишлаб чиқарувчи бирликлардан товар ва хизматлар ишлаб чиқаргани ёки ишлаб чиқариш омилларидан фойдалангани учун олинadиган солиқлар - мажбурият, қайтарилмас тўловлардир. Уларга маҳсулотлар ишлаб чиқаришга бўлган солиқлар ва импорт солиқлари киради.

Кредит — олинган ресурсларни фоиз билан қайтариш ва ўрнини қошлаш асосида вақтинча фойдаланиш учун бериш. Кредитлаш усулларида бири сифатида ссудани келтириш мумкин.

Корпорацияларнинг тақсимланувчи даромади - корпорациялашган корхоналар тўлайдиган дивидентлар (фойдалар) ва баъзи корпорация корхоналарининг даромадларидан олинadиган ажратмалардан таркиб топади.

Миллий ҳисоблар тизими (МХТ) - макро даражада бозор иқтисодиётини ёритиш ва таҳлил қилиш учун фойдаланиладиган ўзаро боғланган кўрсаткичлар ва тавсифномалар тизими. Унинг асосида йирик иқтисодчи олимлар Д.Кейнс, Дж. Хикс томонидан яратилган сиёсий иқтисод йўналишлари ётади.

Миллий бойлик - кишилик авлоди меҳнати туфайли яратилган бойликлар ва фойдаланиш мумкин бўлган табиий бойликлар йиғиндисидан ташкил топади. Меҳнат натижасида пайдо бўлган ишлаб чиқариш воситалари ва истеъмол буюмларидан иборат ноз-неъматлар йиғиндиси миллий мулк, деб аталади.

Маҳсулотларга солиқлар — резидентлар томонидан ишлаб чиқарилган ва сотилган ёки импорт қилинган мол ва хизматларга мутаносиб равишда олинadиган солиқлар. Уларга масалан, қўшилган қиймат солиғи, акциз, божхона тўловлари ва ҳоказолар киради.

Яқиний истеъмол учун қилинган харажатлар - уй хўжалиги аъзолари-резидентларининг истеъмол товарлари ва хизматлар сотиб олиш учун қилган харажатлари, шунингдек, давлатни бошқариш органлари ва уй хўжаликларига хизмат кўрсатувчи нотижорат таш-

килотларнинг якка тартибли ва жамоа истеъмоли учун қилган харажатлари йиғиндиси. Харажатларни бундай гуруҳлаш охириги истеъмол ким томонидан молиялаштирилишини кўрсатади.

Оралиқ истеъмол — ишлаб чиқариш жараёнида бутунлай тўлиқ ишлатилган мол ва хизматлар қиймати.

Резидентлар - нисбатан узоқ вақт давомида ҳудудида иқтисодий қизиқиши бўлган институтцион бирликлар (корхоналар, ташкилотлар, уй хўжаликлари ва ҳоказолар).

Рентабеллик - корхона фаолиятининг фойдалилик даражаси. Унинг тўрт хил кўрсаткичи мавжуд: корхона активлари рентабеллиги, муомалага чиқарилган акциялар рентабеллиги, хусусий капитал рентабеллиги ва сотилган маҳсулот рентабеллиги. Бу кўрсаткичлар балансдаги (соф) фойда кўрсаткичининг корхона активларининг ўртача йиллик қиймати, муомалага чиқарилган акциялар миқдори, хусусий капитал миқдори ва сотилган маҳсулот таннархига нисбати билан аниқланади.

Сальдо - муайян вақт оралиғидаги пул тушумлари ва харажатлари ўртасидаги фарқ. Бухгалтерия ҳисобида дебит ва кредит томонларининг жамловчи суммалари ўртасидаги фарқ, шунингдек, баланснинг актив ва пассив томонлари суммалари ўртасидаги фарқ сифатида кўрилади. Бухгалтерия ҳисобида қўлланиладиган барча ҳисоб варақалари бўйича сальдо ҳар ойнинг биринчи санасида аниқланади.

Солиқ- корхона ва ташкилотлардан ҳамда аҳолидан ундириладиган пул маблағи.

Ташқи савдо — чет мамлакатлар билан савдо-сотиқ ишларини юритиш хорижга товар чиқариш (экспорт) ва хориждан товар олиб келиш (импорт)ни ўз ичига оладиган савдо. Айрим ҳолларда у ёки бу мамлакатнинг ташқи савдоси фақат экспорт ва импортдан иборат бўлиши мумкин. Ташқи савдо халқаро меҳнат тақсимотига асосланади.

Товарлар — мулкчилик ҳуқуқи қўлланилиши мумкин бўлган физик предмет (буюм)лардир. Товарлар айна пайтда турли хилдаги субъектларда эгаллик қилиш хоҳишини уйғотувчи, талаб ҳиссини туғдирувчи предмет шаклида намоён бўлишлари керак.

Тўлов баланси - макроиқтисодий статистиканинг муҳим бўлими; шу мамлакат ва ташқи дунё резидентлари орасидаги барча ташқи иқтисодий операциялар ҳақидаги маълумотларни маълум тизимга келтиради.

Трансфертлар - даромадлар ва бойликларни қайта тақсимлашни ифодалайдиган кўрсаткич. У бир институтчионал бирлик томонидан иккинчисига текинга берилган пуллар, товарлар, хизматлар ёки активларни ифодалайди. Улар жорий ва доимийга ёки пул ва натурал шакллардаги трансфертларга бўлинади.

Тармоқлараро баланс – МХТнинг муҳим бўлими бўлиб, унинг ёрдамида тармоқлараро алоқалар, оралиқ истеъмол, тармоқлар ишлаб чиқариши ва талаби орасидаги мураккаб боғланишлар тадқиқ қилинади.

Фишер индекси - Лайпейрес ва Пааше индекслари асосида тортилган ўртача геометрик сифатида ҳисобланадиган индекс. У ЯИМни халқаро миқёсда солиштиришда кенг қўлланилади.

Фойда ва аралаш даромадлар - ялпи қўшилган қийматнинг бир қисми бўлиб, у ишлаб чиқарувчилар ихтиёрида иш ҳақи, ишлаб чиқариш ва импорт солиғини тўлагандан сўнг қолади. Бу модда мулкдан олган даромадни ҳисобга олмаган ҳолда ишлаб чиқаришдан олинган фойда ёки зарар суммасини ифодалайди. У уй хўжаликларига қарашли нокорпоратив корхоналарда мулк эгаси ва тадбиркор даромадидан ажратиб бўлмайдиган меҳнат учун тўловлар элементини ҳам ўз ичига олади. Шунинг учун уни аралаш даромад ҳам дейилади.

Фойда - корхона ва тижорат ташкилотлари ишлаб чиқариши ва хўжалик фаолиятининг охириги молиявий натижаси. Балансдаги фойда корхонанинг маҳсулот (хизмат) ларини, ортиқча асосий фондлари ва бошқа мулкларини сотишдан олинади. Сотишдан ташқари операциялардан олинган даромадлар (зарардан ташқари) ҳам шу кўрсаткич таркибига қўшилади.

Фоиз - ўз қарзини камайтирмасдан муайян давр учун дебитор кредиторга тўлаши шарт бўлган маблағ (қиймат). Бу дебитор билан кредитор ўртасидаги молиявий восита келишув асосида рўй беради.

Халқ хўжалиги баланси (ХХБ) – собиқ иттифоқ республикаларида қўлланилган тизим бўлиб, унда макроиқтисодий кўрсаткичлар тизими ўз аксини топган. ХХБ маркеча кенгайтирилган такрор ишлаб чиқариш таълимотига асосланган.

Хизматлар – аслида буюртма асосида тайёрланадиган турли предметлар бўлиб, ишлов бериш натижасида улар ўз ҳолатини истеъмолчиларнинг талабига мос тарзда ўзгартирадилар. Бу ишни ишлаб чиқарувчи амалга оширади.

Экспорт-товар, хизмат ва капиталларнинг мамлакат ташқарисига чиқарилишини ифодалайди.

Эмиссия - муомалага банк билетлари, пул ва қимматли қоғозларни чиқариш.

Ялпи ички маҳсулот (ЯИМ) - марказий макроиқтисодий кўрсаткич. У ёки бу даврда шу мамлакат резидентлари томонидан ишлаб чиқарилган охириги маҳсулотлар ва кўрсатилган хизматларнинг бозор баҳосида ҳисобланган ҳажми.

Ялпи миллий даромад (ЯМД) - шу мамлакат резидентлари ва хорижий мамлакатлар ЯИМни яратиш давомида олган бирламчи даромадлари (мулкдан олинган даромад билан бирга)нинг йиғиндиси.

Ялпи миллий ихтиёрдаги даромад (ЯМИД) - шу мамлакат резидентлари томонидан олинган бирламчи даромадлар ва соф жорий трансфертлар йиғиндисидан иборат.

Ялпи қўшилган қиймат (ЯҚҚ) – алоҳида олинган хўжалик юритувчи субъектлар, тармоқлар ва иқтисодий секторларнинг фаолияти натижаси бўлиб, унинг ҳажми ялпи ишлаб чиқариш ва оралиқ истеъмоли орасидаги фарққа тенг.

Ялпи ички маҳсулот дефлятори – ялпи ички маҳсулот учун аниқланган баҳо индекси. Уни аниқлаш учун ялпи ички маҳсулот қиймат индексининг ЯИМ физик ҳажм индексига нисбати олинади.

Яширин иқтисодиёт - давлат статистикаси томонидан ҳисобга олинмаган, солиқ тўламайдиган, қонунларга бўйсунмайдиган ишлаб чиқариш ва хизмат кўрсатиш фаолияти. Яширин иқтисодиёт белгилари асосан товар ва аҳолига хизмат турларини хуфёна ишлаб чиқариш (яширин цехлар, фабрикалар).

гиёҳвандлик, қўшиб ёзиш, давлат мулкани талан-тарож қилиш, олибсотарлик, тамагирлик ва бошқаларни ўз ичига олади.

АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ

1. Ўзбекистон Республикасининг «Давлат Статистикаси тўғрисида»ги қонуни. 2002 йил 12 декабрь.
2. Ўзбекистон Республикасини халқаро амалиётда қабул қилинган ҳисоб статистика тизимига ўтказиш давлат дастури. Вазирлар Маҳкамасининг 433-сонли қарори. 1994 йил 14 сентябрь.
3. Каримов И.А. Ўзбекистон: миллий истиқлол, иқтисод, сиёсат, мафкура. I-т. — Т.: Ўзбекистон, 1999.
4. Каримов И.А. Ўзбекистоннинг сиёсий-иқтисодий ва иқтисодий истиқболлини асосий тамойиллари. — Т.: Ўзбекистон, 1995 .
5. Абдуллаев А. Макроиқтисодий статистика: 100 савол ва жавоб. — Т.: Мехнат, 1998.
6. Адамов В.Е. Экономика и статистика фирм. — М.: Финансы и статистика, 2000.
7. Акрамов Э.А., Ишмухамедов Ш. Узбекистан на пути к рынку: теоретические основы, условия и практика перехода. — Т.: Узбекистан, 1993.
8. Доклад о мировом развитии. 2000-2001гг. Всемирный банк. 2001г.
9. Додобобоев Ю.Т ва бошқалар. Макроэкономика. — Т.: Фац, 1999.
10. Иванов Ю.Н. Экономическая статистика. — М.: Инфра, 2000.
11. Ишмухамедов А.А. ва бошқалар. Бозор муносабатлари шароитида миллий иқтисодиётнинг ривожланиши. — Т.: Ўқитувчи, 1996.
12. Кулагина Г.С. Национальные счетоводства. — Учебник. — М.: Финстатинформ, 1998.
13. Назаров М.Г. Курс социально-экономической статистики. — М.: Финстатинформ, 2000.
14. Набиев Х.Н. ва бошқалар. Миллий ҳисоблар тизими. — Т., 1998.
15. Салпин В.Н ва бошқалар. Макроэкономическая статисти-

стика. — М.: Дело, 2001.

16. Ўзбекистон Республикасининг 2000-2001 йил ижтимоий-иқтисодий ривожланишининг асосий кўрсаткичлари. — Т., 2001.

17. Фойибназаров Б. Миллий ҳисоблар тизими — макроиқтисодий таҳлил асоси. Илмий рисола. — Т.: Фан, 2001.

18. Фойибназаров Б.К. Миллий ҳисоблар тизими. «Ўзбекистон қишлоқ хўжалиги» журнали. 3-сон, 2002 йил, 23-25 бетлар.

19. Фойибназаров Б.К. Миллий ҳисоблар тизимида қўлланиладиган гуруҳлаш ва таснифлашлар. «Бозор, пул ва кредит» журнали, 4-сон. 2002 йил, 79- 82 б.

20. Гайибназаров Б.К. Статистическое изучение сектора домашнего хозяйства в рамках системы национальных счетов. «Сельское хозяйство Узбекистана» №3, 2002, с 55-57.

21. Фойибназаров Б.К. Бухгалтерия ҳисоби ва миллий ҳисоблар тизими. Ўзбекистонда бухгалтерия ҳисобининг миллий стандартлари асосида янги счётлар режасини амалиётга жорий этиш муоммоларига бағишланган халқаро илмий — амалий конференция. Илмий мақолалар тўплами. — Т.: 2002 йил 15-16 март, 194-197 б.

22. Гайибназаров Б.К. Система национальных счетов — инструмент макроэкономического регулирования. Журнал «Сельское хозяйство Узбекистана». №2, 2002, с 44-46.

23. Фойибназаров Б.К. Дунёвий андозалар даражасидаги статистикани ташкил этиш. «Ўзбекистон иқтисодий ахборотномаси» журнали 3-сон. 2001, 16-17 б.

24. Гайибназаров Б.К. Цены в системе национальных счетов. Журнал «Сельское хозяйство Узбекистана» №3, 2001, с 56-57.

25. Фойибназаров Б.К. Миллий ҳисоблар тизимининг макроиқтисодий кўрсаткичлари ва асосий ҳисобламалари. «Ўзбекистон республикаси иқтисодий сиёсатини эркинлаштиришнинг устувор йўналишлари» мавзuidaги илмий-амалий конференция. Илмий мақолалар тўплами. — Т.: ТДИУ, 2000, декабрь, 145-147 б.

26. Фойибназаров Б.К. Молиявий-моддий механизмни тақомиллашувидаги ўзгаришлар таҳлили.» *Ўзбекистон иқтисодий ахборотномаси*» журнали 10-сон 2000, 42-43 бетлар.

27. Фойибназаров Б.К. Халқ хўжалиги баланси ва миллий ҳисоблар тизими орасидаги асосий фарқлар. «Проблемы методологии и методика анализа и прогнозирования социально-экономического развития и статистики» мавзuidaги илмий-амалий конференция. Илмий мақолалар тўплами. «ЎзИстиқболстат» қошидаги иқтисод ва ишлаб чиқарувчи кучларни ривожлантириш илмий тадқиқот институти. 1995, 155-161 б.

28. Фойибназаров Б.К. Миллий ҳисоблар тизимининг ривожланиш тарихи.» *Бозор иқтисодиётига ўтишнинг назарий ва амалий асослари*» мавзuidaги илмий конференция. Илмий мақолалар тўплами. ТДИУ, 1995, 3-4 май, 22-24 б.

МУНДАРИЖА

КИРИШ.....	5
I боб. Миллий ҳисоблар тизими фанининг предмети, усуллари ва асосий вазифалари.....	6
1.1. «Миллий ҳисоблар тизими» фанининг моҳияти ва унинг қисқача ривожланиш тарихи.....	6
1.2. «Миллий ҳисоблар тизими» фанининг предмети ва ўрганиш усуллари.....	14
1.3. Миллий ҳисоблар тизимининг асосий вазифалари.....	16
Қисқача хулосалар.....	18
Назорат ва муҳокама учун саволлар.....	19
Асосий адабиётлар.....	19
II боб. Халқ хўжалиги баланси тизимидан миллий ҳисоблар тизимига ўтишнинг методологик хусусиятлари.....	20
2.1. Халқ хўжалиги баланси ва унинг асосий камчиликлари... ..	20
2.2. Халқ хўжалиги баланси билан миллий ҳисоблар тизими орасидаги асосий фарқлар ва ўхшашликлар.....	22
Қисқача хулосалар.....	27
Назорат ва муҳокама учун саволлар.....	28
Асосий адабиётлар.....	28
III боб. Миллий ҳисоблар тизимида иқтисодий фаолият ва иқтисодий операцияларнинг таснифланиши.....	29
3.1. Иқтисодий фаолият ва унинг таснифланиши.....	29
3.2. МҲТда иқтисодий операцияларни гуруҳлаш.....	30
Қисқача хулосалар.....	32
Назорат ва муҳокама учун саволлар.....	32
Асосий адабиётлар.....	32
IV боб. Миллий ҳисоблар тизимида қўлланиладиган гуруҳлаш	

ва таснифлашлар..... 33

4.1. Иқтисодий фаолият турларини мулк шакллари, маъмурий ва иқтисодий ҳудуд ҳамда идоравий тасарруфи бўйича таснифлаш..... 33

4.2. Институцион бирлик тушунчаси ва иқтисодий фаолият турларининг секторлама таснифи..... 34

4.3. Ишлаб чиқариш бирлиги ҳақида тушунча ва иқтисодий фаолият турлари тармоқларининг таснифи..... 37

4.4. Макроиқтисодий статистикада қўлланиладиган бошқа гуруҳлаш ва таснифлашлар..... 41

Қисқача хулосалар..... 43

Назорат ва муҳокама учун саволлар..... 43

Асосий адабиётлар..... 44

V боб. Макроиқтисодий фаолият натижаларини ифодаловчи кўрсаткичлар тизими..... 45

5.1. Макроиқтисодий кўрсаткичларни ҳисоблашнинг умумназарий асослари..... 45

5.2. Ялпи ички маҳсулотни ҳисоблаш усуллари..... 48

5.3. Ялпи ички маҳсулот ҳажмини аниқлашда қўлланиладиган баҳолар тизими..... 67

5.4. Ялпи ички маҳсулот ҳажмини ўзгармас баҳоларда ҳисоблаш усуллари..... 70

Қисқача хулосалар..... 74

Назорат ва муҳокама учун саволлар..... 74

Асосий адабиётлар..... 75

VI боб. Миллий ҳисоблар тизимининг асосий ҳисобламаларини тузиш масалалари..... 76

6.1. МҲТнинг ички иқтисодий ҳисобламалари..... 76

6.2. Ташқи иқтисодий алоқалар ҳисобламаси..... 97

Қисқача хулосалар..... 100

Назорат ва муҳокама учун саволлар..... 100

Асосий адабиётлар.....	100
VII боб. Ўзбекистонда МХТ ни жорий қилиш муаммолари...	101
7.1. Ўзбекистонда МХТ ҳисобламаларини ишлаб чиқишдаги асосий муаммолар.....	101
7.2. Ўзбекистонда МХТни жорий қилиш борасидаги асосий вазифалар.....	103
Қисқача хулосалар.....	105
Назорат ва муҳокама учун саволлар.....	105
Асосий адабиётлар.....	106
Хулоса.....	107
МХТда қўлланиладиган асосий атамалар ва уларнинг изоҳлари.....	110
АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ.....	117

CONTENTS

INTRODUCTION.....	5
PART-I. SUBJECT, METHODS AND MAIN TASKS OF “NATIONAL ACCOUNTING SYSTEM”.....	6
1.1. Essence and brief history of the development of “National accounting system ”.....	6
1.2. Subject and methods of studying “National accounting system”...	14
1.3. Main tasks of “National accounting system ”.....	16
Brief conclusions.....	18
Questions for discussion and control.....	19
Main literature.....	19
PART-II. METHODOLOGICAL FEATURES OF TRANSITION TO THE NATIONAL ACCOUNTING SYSTEM FROM ECONOMIC BALANCE.....	20
2.1. Economic balance and its main disadvantages.....	20
2.2. Main difference and similarities between economic balance and national accounting system	22
Brief conclusions.....	27
Questions for discussion and control.....	28
Main literature.....	28
PART-III. CLASSIFICATION OF ECONOMIC ACTIVITY AND ECONOMIC OPERATION IN THE NATIONAL ACCOUNTING SYSTEM.....	29
3.1. Economic activity and its classification.....	29
3.2. Grouping the economic operations in NAS	30
Brief conclusions.....	32
Questions for discussion and control.....	32
Main literature.....	32

PART-IV. GROUPING AND CLASSIFICATIONS USED IN THE

4.1. Classification of types of economic activities according to the forms of property, administrative and economic region and administrative possession.....	33
4.2. Concept of institutional unit and sector classification of types economic activity.....	34
4.3. Concept of production unit concept and classification of types of economic activity.....	37
4.4. Other grouping and classifications used in macroeconomic statistics.....	41
Brief conclusions.....	43
Questions for discussion and control.....	43
Main literature.....	44

PART-V. SYSTEM OF PARAMETERS INDICATING RESULTS OF MACROECONOMIC ACTIVITY..... 45

5.1. General-theoretical bases of calculating macroeconomic dates.....	45
5.2. Ways of calculating gross domestic product.....	48
5.3. System of prices used in determining gross domestic produc.....	67
5.4. Ways of calculating the volume of GDP in fixed prices.....	70
Brief conclusions.....	74
Questions for discussion and control.....	74
Main literature.....	75

PART-VI. ISSEUS RELATED TO MAKING UP MAIN CALCULATIONS OF THE NATIONAL ACCOUNTING SYSTEM..... 76

6.1. Internal economic calculations of NAS.....	76
6.2. Calculation method of foreign economic relations.....	97
Brief conclusions.....	100

Questions for discussion and control.....	100
Main literature.....	100

PART-VII. PROBLEMS OF PERFORMING THE NAS IN UZBEKISTAN..... 101

7.1. Main problems of making up calculations of NAS IN Uzbekistan.....	101
7.2. Main tasks of performing the NAS in Uzbekistan.....	103
Brief conclusions.....	105
Questions for discussion and control.....	105
Main literature.....	106

LIST OF BIBLIOGRAPHY..... 117

211

8

4

4

4

4

4

4

ҲОЙИБНАЗАРОВ БАХОДИР ҚАРИМОВИЧ

МИЛЛИЙ ҲИСОБЛАР ТИЗИМИ

Ўқув қўлланма

Нашр учун маъсул:

Ўзбекистон Ёзувчилар уюшмаси

Адабиёт жамғармаси директори

Қурбонмурод Жумаев

Мусаввир:

Ақбарали Мамасолиев.

Муҳаррир — Д. Икрамова;

Техник муҳаррир — Ш.Тожиєв;

Мусаҳҳиҳ — Ж.Йўлдошев;

Компьютерда саҳифаловчи — Д.Давлатқулєв

Интернетдаги расмий сайтимиз: www.tsue.uz

Электрон почта манзили: info@tsue.uz

Теринга берилди 04.11.2003 й. Босинга руҳсат этилди 20.01.2004 й.

Қозғоз формати 60x84 ¹/₃₂. Оффсет босма усулида босилди.

Нашр босма тобоғи 8. Нусхаси 700.

Бўюртма № 37/5

Ўзбекистон Ёзувчилар уюшмаси Адабиёт Жамғармаси нашриёти.

700000, Тошкент, Ж-11-бўу, 1.

«РОИ-ПЛЕКС» масъулияти чекланган жамият

босмахонасида чоп қилинди.

7000187, Тошкент шаҳри, Қаландар-1

